॥ श्रीशारदाम्बा विजयते तराम् ॥

॥ विमर्शः ॥

नाम

मायातन्त्र-प्रारब्ध-पुरुषार्थ-पुनर्जन्मपुरो-गमानेकार्थयाथार्थ्यप्रख्यापनपरः

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यजगद्गुरु-
श्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीशारदापीठ-
द्वारकासंस्थानाधीश्वर-

श्रीमद्राजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामि-महाराजानां

कृतिरेषा जागर्ति तराम् ।

वाराणस्यां राजराजेश्वरीयन्त्रालये मुद्रापितम्

इदं पुस्तकं १८६७ सप्तषष्ट् युत्तराष्टादशशततमस्य २५
पञ्चविंशतितमराजानियमानुसारेण पुनर्मुद्रणाधिकारे
ग्रन्थकृता स्वायत्तीकृतमस्ति ।

विक्रमशकाब्दाः १९५५

Scanned with CamScanner

श्रीहरिः

द्वितीयावृत्तेर्निवेदनम्

अधिनैः सर्वतः प्रसरत्प्रतिभाप्रकर्षैः श्रीमज्जगद्गुरु-शङ्कराचार्य-परमाभिनव-शङ्कराचार्यैः शङ्कराचार्यसिंहासनाधिष्ठितैः भगवत्पूज्यपादाचार्य-प्रकाशशङ्कराचार्यैः अधिकृत्य सार्वभौम सुधन्वराजनाम्नः प्रजानुशासने-ऽनन्तं उपलब्धाविविध प्रमाणानि मन्त्रतन्त्रार्थसमर्थनानि चाधारीकृत्य विमर्शोऽयं पुस्तकं लिखित्वा पञ्चपञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे-(१९५५) वैक्रमेऽब्दे वाराणस्यां मुद्रापयित्वा प्रकाशितम्। साम्प्रतमनु-पलब्धप्रायमेवैतत् इदं पुस्तकं बहुशः श्रीद्वारकाशारदापीठधर्मा-धिकारिणां महामहोपाध्यायानां प्रभूतपरामर्शदायिनां कृतशास्त्रीणां सर्वाणां उपलभ्य-मतेषां शास्त्रिधर्मिणां तथा च वेदागमनवेत्तॄणां भगवत्पादशङ्करा-चार्यसिद्धान्तानुयायिनां महामहिमानां महामनसां नैकाधिकशास्त्रमन्त्रतन्त्र-रिणूनां तपस्विनां विदुषां सद्गृहस्थानाञ्च प्रत्युपेक्षणीयम्। प्रत्युपहासीयञ्च द्वयोः मत्सरार्थकम्। अरीकृत्य विश्वबन्धोदयानां धार्मिकतासम्राजां महा-महनीययशोराशीनां श्रीकरपात्रिस्वामीत्याख्यया प्रथितानां प्रधानेन-श्रीदर्शगुरूणां सकाशादधीतवेदान्तादिसमस्तशास्त्रानिबन्धानां तथा च श्रीमहेश्वरानन्दसरस्वतीत्याख्यानां सकाशादधीतन्यायादिशास्त्रप्रणीतानां-वस्तुतोऽपि स्वतन्त्रतायुक्ते कृतग्रन्थसारानां। अत एव स्वन्दवत् स्वतन्त्रता-सेनानीनां यथाप्रमाणानुसारि तत्प्रस्थानमञ्जुलवाविलासानां धर्मशास्त्र-रहस्यपर्यवेक्षणार्थमवलोकितनानाग्रन्थनिबन्धानां विश्वस्य जनतासाक्षा-त्किरणोद्यतानां स्वधर्मविप्लवसाधनतीतनानाजिनस्वधर्मनियमना-र्थार्थिकसाहाय्यसंस्थापितहिन्दुस्तानां षड्भाषिकेन प्रकाशोत्पीठद्वारका-शारदापीठ-ज्योतिष्पीठाधीश्वरत्वानां दक्षिणाम्नाय-शृङ्गेरीपीठ-जगद्गुरु-शङ्कराचार्य श्रीमद्-अभिनवविद्यातीर्थस्वामिसंस्थापित श्रीशारदासंस्थानस्य द्वारा सम्प्रापितकेरलप्रान्तधर्मादिविजयाभिज्ञानां नवनीतमणिपादिनामितोऽन्य-प्रायज्योतिर्मठानां पश्चिमाम्नायद्वारकाशारदापीठाधिकारिसनकृतसङ्ख्यानां कृतोद्यमानञ्च जगद्गुरुशङ्कराचार्याणां श्रीस्वामिस्वरूपानन्दसरस्वतीमहा-भागानां प्रत्याज्ञया पीठाधिकारी पुनरस्य मुद्रणमकार्षीदिति शम्---

भाद्रशुक्लतृतीयाम्
सङ्ख्यनामके-
बहुधान्यसंवत्सरे वैक्रमेऽब्दे
२०४२तमे
१७ सितम्बर १९८५

मन्त्री
द्वारकाशारदापीठम्
द्वारका.

Scanned with CamScanner

भूमिका ।

अथास्य भारतवर्षस्य दक्षिणापथ आन्ध्रदेशपरालङ्कारभूतायाः श्रीमत्या गोदावर्याः पुण्यभूम्यामस्ति कश्चिद्राजराजनरेन्द्रपुरीमण्डले [Godavary District] 'पुलुगुर्त्तमाचवरं' नामा महाग्रहारः। तस्मिन्नान्ध्रभूदेवानां 'वेलनाटि' श्रेणीमये द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकपूर्वपुरुषपरम्परया किल वेदवेदाङ्गाद्यशेषविद्यापारावारपारीणया पुनरग्निष्टोमपौण्डरीकवाजपेयबृहस्पतिसवादिसमस्तसोमसंस्थासम्पद्भरया प्रतीततरो विद्योतते कश्चन श्रोत्रियवन्द्यो वंशविशेषो मीमांसावार्त्तिकप्रभा-पाणिनिसुधाऽद्वैतसिद्धाञ्जन-बौद्धाधिकारमण्डन-न्यायनक्षत्रमालाऽऽदिमहानिबन्धकर्त्तृकस्तस्यामेव श्रेण्याम् । वंशे तस्मिं 'न्वेमूरिवारु' इत्युपाभिधाने यथोपवर्णितगुणगणमण्डितश्रीमन्माधवाध्वरिनागेशरामाध्वर्याद्यात्मपितृपितामहादय इव तदादिविद्याविशेषभूषितास्तैत्तिरीयशाखिनस्समनुष्ठितज्योतिष्टोमाद्यनेकयागा अराजन्ताथ श्रीमन्तो रामाध्वरि [रामसोमयाजुलुगारु] समाह्वयाः सर्वशो महायशसः । निजवंशसमानमाहात्म्यवतामत्र भवन्महामहोपाध्यायश्री 'चिवुकुलकृष्णशास्त्रिणां' तनूभवा 'सीताम्बा' सुनाम्नी तेषामजनिष्ट धर्मपत्नी श्रीमत्सीतासोमपीथिनी हि महाभागा । आभ्यां नाम श्रीमद्रामाध्वरिसीतासोमपीथिनीपयःपयोधिभ्यां श्रीमन्माधवशास्त्र्यादिकुमारेन्दव उदिताः पञ्च वेदवेदाङ्गादिविद्याविलाससदनाः श्रौतस्मार्त्तधर्मानुष्ठाने च परे ब्रह्मतत्त्वे निष्ठागरिष्ठाः ।

तेषां मध्ये तृतीयपुत्रः श्रीमज्जगन्नाथशास्त्रिमहाशयः-

Scanned with CamScanner

श्रीमत्पितृचरणसकाशादधिगतवेदवेदाङ्गादिविद्याविशेषविभवः प-
रवैराग्यसमाश्रयश्च स्वब्रह्मचर्याश्रम एवैकविंशतिसमासम्मिते व-
यसि निजालयात्तीर्थयात्रागृहीतहृदयः काञ्चीरामेश्वरावन्तिकाप-
ञ्चवट्यादितीर्थजातमासेवमानस्तत्र चान्यत्र राजधानीष्वनेका-
स्वध्यापनप्रचारणादिभिः शास्त्राणामवाप्तकीर्त्तिः श्रीमतीं ननु पुरीं
द्वारवतीमाससाद सोत्साहम् । तत्र हि श्रीमद्द्वारकेशशार-
दापीठाधीशयोर्भगवज्जगद्गुरुपादाम्बुजयोः सन्दर्शनादिसुक्रिया-
सम्प्रवृत्तिसमय एवादरानुरागभरैर्वाग्वरैर्देशिकेन्द्राणां सत्कृत
आसीन्निजपदसमारोहणैकहेतवे सोल्लासम् । तत ऊर्ध्वमसौ
पण्डिताग्रणीर्निजवंशपरम्परातो विश्वगुरुमहेश्वरापरावतारश्रीमद्भ-
गवत्पूज्यपादपादाम्बुजातमरन्दरोलम्बमानतया परानुशासनन्ते-
षामुत्तमाङ्गेनादृत्य तन्निर्याणसमये समुपस्थिते ब्रह्मचर्यादेव य-
थाशास्त्रं परिगृहीतपारिव्राज्यश्च यथानियमं श्रीमद्देशिकेन्द्रपदा-
धिरोहणमाचकार पुरीगताशेषप्रतिष्ठितसज्जनानामभ्यर्थनाभिः
पुनर्यथायोगम् । महोत्साहस्य किलास्य व्यतीयुरेवाब्दाः प्रा-
यशो विंशतिः । तदारभ्यैते "श्रीमद्राजराजेश्वरशङ्कराश्रम-
स्वामिन,, इति योगपटसमलङ्कृता वरिष्ठद्वारकाशारदापीठज-
गद्गुरुपदाधिकारभाजस्तद्देशाधीशवटपत्तन (बडोदा) राजधा-
नीसाम्राज्यधुरन्धरश्रीमद्गायकवाडमहाराजैः श्रीशारदापीठपरा-
भ्युदयवर्द्धनैकबद्धश्रद्धैरितरैश्च सौराष्ट्रादिमण्डलेश्वरैर्भगवत्पूर्वा-
चार्यमाहात्म्यानुरूपमतितरां सत्क्रियमाणाः पुरीं परमलङ्कुर्वा-
णाश्च परमाचार्यकर्त्तव्यतां स्वां संस्मरन्तः शिष्यस्तोमसमनुग्र-
हाय निजधाम्नो द्वारवत्या देशविशेषान्सौराष्ट्रादीन्प्रस्थितवन्तो
यथान्यायम् ।

Scanned with CamScanner

तदाप्रभृति जामनगर-भावनगर-राजनगर (अहमदाबाद) वटपत्तनोदयपुरेन्दूरोज्जयिनी-भोपाल-ग्वालियरागरा-मधुपुरी-न्द्रप्रस्थ (देहली) लाहोर-जम्बू [काश्मीर] मायापुरी [हरद्वार] बरेली-लक्ष्मणपुर्य्ययोध्यापुरी-पाटलीपुत्र-नवद्वीपकृष्णनगरी-प्रमुखराजधानीनां श्रीमन्नरेन्द्रैः सदसद्विचारचातुरीसमलङ्कृतसुप्रचारैः सामन्तसम्भावितविद्वद्वृन्दैश्च स्वकीयविद्वत्तातपआदिभ्यामभिपूज्यमाना ब्रह्मक्षत्रादिभिः सर्वैरेव विशिष्य सेव्यमानाश्चोदङ्मण्डले भारतवर्षस्याद्यावधि विजययात्रायां विराजन्ते । कुमतप्रवृत्तीरनेका यथावत्तत्र तत्रात्युच्चैर्विनाशयामासुः वैदिकतन्त्राणि च यथामर्यादं प्रचारयामासुः ग्रन्थान्पुनः सप्त अद्वैतसाम्राज्य-पर्य्यटनमीमांसा-त्रिदण्डिमतविभेदिनी-पुरुषार्थसञ्जीविनी-ज्योतिश्चक्र-पुरोगमानेतत्सहभाविनः सप्तविंशतिसहस्रश्लोकपरिमितानिदानीं दशवर्षाभ्यन्तरे यथावकाशं रचयाम्बभूवुर्गभीरार्थानथ प्रकृतोपयोगान् ।

अत्र हि पुँसामितिकर्त्तव्यतापराधारभूतकालावयवैः कृतत्रेताद्युच्चावचयोग्यतापरीतात्मभावैरुपगीयमानन्यूनाधिकयोग्यतावत्तायां नाम गुणोत्कर्षापकर्षसन्निरूपितायां सञ्जाताः किल लाभा हानयश्च प्रशास्त्रादिजनसमवेता भवन्ति निर्दिष्टाः । कलावस्मिन्बौद्धाद्यशेषदुर्वादिनां हन्त द्वात्रिंशदुत्तरैकसहस्र-१०३२ सङ्ख्यानामसद्ग्राहपटल्याः पुनः प्रभूतभावायाः समूलोन्मूलनायावतीर्णानां भूम्यां तावच्छ्रीमद्भगवत्पूज्यपादानां यथावस्थितावतारवेला परं निरटङ्कि । वरिष्ठद्वारकाशारदापीठजगद्गुरुपरम्परा चावेदिता । भगवतां ननु दिग्विजयप्रसङ्गसङ्कल्या कृतानेकदुरालापानामथ जान्त-ध्वान्त-भान्तादीनां दुर्नीतयो

Scanned with CamScanner

मायावादविषया व्युदस्ताः । स पुनर्वादः परमवैदिकतया संस्थापितः । त एव केवलमेहश्वरापरावतारतया दिग्विजयमहोविभ्राजितात्मानो नेतरे परमर्षयो वा तादृग्रूपा इतीदं वस्तु व्यक्तीकृतम् । सत्यानृतयोर्लक्षणस्वरूपे प्रदर्शिते । प्रारब्धपुरुषार्थयोर्लक्षणस्वरूपप्रामाण्यविवेचनपुरस्सरं पुरुषार्थमाहात्म्यमतितरामुपगीतम् । सिद्धान्तश्चानयोरुद्ग्राहितः । बहुतरोपपत्तिप्रमाणपर्यावेदनपूर्वकं जन्मान्तरमनभ्युपगच्छतां तावद्वादिनां मतमपाकृतं प्रतिष्ठापितञ्चैतदतिमान्यप्रमाणगणैरत्युच्चैः । अर्थानामेतेषामन्तराले प्रसङ्गागता विषया अनेके निर्ग्राहिताः । सर्वे चामी सम्प्रतिपन्नमतिप्रचाराणां पुनर्विप्रतिपन्नानां सन्देहनिरासपूर्वकं निश्चितमतिमेवाभीप्सितविषयां वितनुयुः । तेन ते निर्व्यग्रमितिकर्त्तव्यतास्वात्मनो वर्त्तेरन्नभिलषितेन पुनः पुरुषार्थापरपर्यायेणात्मनश्चरितार्थीकुर्युः प्रत्यर्थम् । तथा चात्रभवद्देशिकवरपरिश्रममत्र परामृशतां यथोत्साहं वर्त्तिष्यमाणानां च मनीषिणां चेतःप्रसादमभ्यर्थयेऽहम् ।

विष्णुशास्त्री ।

Scanned with CamScanner

श्री ११०८ मच्छङ्करभगवत्पूज्यपादा
जगद्गुरवो विजयन्ते तराम् ।

—०×+*+×०—

॥ विमर्शः ॥

आश्चर्यवद्यमवतामपि सम्प्रयोगा-
दुद्वर्तते निजमनन्तचलज्जगच्च ॥
तत्वाय तस्य परमाय भवाय भूत्यै
चेतोऽर्पितं वहतु वृद्धविधानसिद्धिम् ॥ १ ॥
तत्तेजोऽद्धा द्विविधमचरत्
आचार्येन्द्रेष्ववनिविभुषु ॥
भावे ताँस्तान्विवृतभणनैः
प्रस्थानान्तेष्वचलचरितान् ॥ २ ॥

Scanned with CamScanner

अनुशासनसम्पत्त्या
पद्या वेद्यालिमौलिमाधत्ते ॥
यस्य सुपेशलशैल्या
पाल्यास्ते धीविलाससुमहिम्ना ॥ ३ ॥
तेषां मध्ये पौरुष-
मुख्यानर्थान्विविच्य बहुयानैः ॥
वक्ष्यामहे विविष्टयै
श्रेयोवाञ्छी निगूढमनुविन्देत् ॥ ४ ॥

इह हि पुंसामर्थव्यक्तिप्रसूत्युपपत्तये कालो नूनं निद्रा-
नभावमुपाददानो विरूपप्रकाराक्रान्तसाधनस-
मवायसमावेशसमशीलः खेलनविपुलीभावमा-
भजते प्रातिप्रत्ययम् । निरवशेषास्तावत्सुरासु-
रनरनारीतिर्यगादयो व्यक्त्या विशिष्यानया परिच्छिद्यमानस्व-
क्रियाकलापपर्यन्ता अवधार्यन्ते यथास्वमेते त्रिपुटीविभेदसुनि-
र्भासाः । कृते नूनमेतेषां कृतत्रेताद्वापरकल्यात्मानो निजाव-
यवपरिरञ्जिताः समुल्लसन्त्याविर्भावतिरोभावभूमयः । तत्तस्य
हि शोभनसूनुं युगस्य द्वावेवाऽचार्याचलाजानिनामानौ सवितुः
सत्तामूर्जितकलामुद्वहन्तौ सम्प्रतीयेते प्रमाणजातात् । तौ चाव-
श्यं प्रजानां व्यवहारधर्मयोरुन्नेतारौ विज्ञायेते । यथाहु "राचा-
र्यश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरन्तरं किञ्चित्प्र-
जा धर्मेण पालयेत् । तानाचार्योपदेशो दण्डश्च पालयते तस्मा-
द्राजाचार्यावनिन्द्यावनिन्द्याविति" स्मृतिकारा गौतमादयः ।
एवञ्च यदा यदा ह्यमुयोर्ग्लानिः प्रसृमरा स्यात्तदा तदाऽधर्मो-
त्थानधारां चालक्ष्य स्वस्त्ययनैककारणीभूतसमीकरणकर्मणे प्रय-

१ व्यवहारसामान्यहेतुभूतकालात्मनः स्वरूपनिरूपणम् ।

Scanned with CamScanner

तितव्यमुभाभ्यामित्युक्तं भवति ।

अत एवैतान्तावत्सरणिमनुवर्तमानाः सर्व एवोदीरितनियन्तारः सर्वयुगीयाः समाम्नायन्ते कथाऽन्ते परमितिहासादीनाम् । यदा पुनस्तयोरेव समाचारयोर्मन्दीभवनस्य वा विलोपस्य प्रसक्त्यतिशय उपसर्पत्तदात्ववचनीयमाङ्कल्येतरसन्तानसमुपस्थितेराविर्भावो ऽप्यभ्याश्रीभवेत्तथाविधमानुषाणाम् । सोऽयं प्रसङ्गातिशय आसांबभूव भूरिशः । स्वास्थ्यसमाधानहानिर्वाऽवर्तत बहुकृत्वो युगे युगे । दोषाः खलु विनाशहेतव "स्त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजे,, दितिविष्ण्वादिस्मृतिपरिगणिता भवन्ति जिज्ञास्या यतस्तेभ्यो निर्मोचनोपायपरिग्रहपरायणाः सद्वर्त्मन्युपसीदेयुराञ्जस्येन शीलितशेमुषीकाः ।

१ कालावयवावच्छेदेनापन्नापार्थोपवर्णनम् ।

दोषानमूनवसायाऽपि दुर्दैवपराहतचेतसां पुनः सन्मार्गप्रचारलोपं चोद्भावितवतामुदाहरणशतेषु प्रत्यासन्नमुदाहरणं किल वेणस्य कृतयुगीयस्या "यं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणे राज्यं प्रशासति ॥ स महीमखिलां मुञ्जन्राजर्षिप्रवरः पुरा । वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतन" इत्याद्युक्तिभिर्मनोर्महाराजस्याऽध्यवसीयमानं प्रतिपद्यामहे यथावत् । प्रसक्ता अप्यत्रेतरे कामे बीजिनि दोषाणां पौलस्त्यनीलादयो वेण एव मुख्यतयोपास्तो वर्तते । क्रोधे किल कार्तवीर्यो जमदग्निसंहननकृत्प्रसिद्ध्यति तरां सत्स्वप्यनेकेषु तदानीं वा तद्दोषहतेषु पुनः पुमर्थभ्रच्यावकेषु ।

२ कामेन पुनः क्रोधेन वेणश्च कार्तवीर्योहताविति निरूपणम् ।

Scanned with CamScanner

लोभे हन्त दुर्योधनादयो यथोदितदूषणान्तरमलिनीभूत-
मानसाः सन्तो निषण्णाः परं लेभिरे विपद-
मन्यादृशीमिति व्यक्तमेव तावद्भारतादिभ्यः ।

४ लोभेन दुर्योधनादय इति च ।

युगचतुष्टय्या यथाक्रमं चतुष्पात्त्रिपाद्द्विपादेकपाद्धर्माचरणस-
न्नियतत्वे "प्राचुर्येण व्यपदेशा भवन्ती,, तिन्यायविशेषानुगृहीत-
त्वेऽपि भूषणानां दूषणगणसहभावितासमापत्तिलक्षणवैपरीत्यावे-
दनयोगिता नूनमभिप्रवर्तते निजलाञ्छनजाताद्व्यावर्तयितुं प्रेक्षा-
वतो मानवधौरेयान् न तु जातु तावतैवात्मानं कृतार्थीकर्तुम् ।
वस्तुनः सर्वस्यापि साभिप्रायप्रयोगसमाक्षिप्तत्वात् ।

त्रय एते दोषाः साधारण्येन सर्वानेव मानवान् व्याप्नु-
वन्तः शास्तॄनपि तद्वतां परिच्छिन्दन्तीति त-
एते समुदाहृता विशिष्यैवेह वेणादयः सम्रा-
ट्कुलशीर्षण्याः । पादैकधर्माकलिते किल

६ परीक्षिद्विक्रमावुक्तदोषानाक्रान्ताविति वर्णनम् ।

कलौ विक्रमादित्यो वस्तुवृत्त्या वर्णितदूषणदूरीभूतो रराज च
समाप्महिम्नामुदाहरणाय सर्वशः । कलिं किल कृतमेव कृतव-
तः परीक्षितो महाराजस्य दूरीभूतदुरन्तदोषग्रामस्य च गुण-
विभूतिमूर्तिमतोऽन्यादृशमेवाऽवर्तत माहात्म्यम् । जनमेजय-
कृतोग्रतरसर्पयागसमनन्तरकालीनदैवकोपसमुद्भूतस्य हि बुद्ध-
वपुर्धारिणो जनार्दनस्य नास्तिक्यागमसमावलाम्बिधरामण्डल-
कुण्डलीकृतदशाविभेदपर्यवेक्षया कृत्स्नानामेव स्थानानां ताव-
ल्लौकिकालौकिकानामात्यन्तिकापहानितमस्तोमसमाच्छन्नता स-
मासीन्नु सार्धसहस्रसमासम्मितकालमत्युल्बणगरलमहीरुहफ-
लपलाशादिगुणविभेदसहोदरी हन्त सर्वशः ।

तदवस्थापहन्त्र्याः सुधायाः प्रादुर्भूतौ भगवतो बालमृगा-

Scanned with CamScanner

६ जनमेजयस्योत्तरकालं बौद्धाद्यसत्प्रवृत्तौ तदुन्मूलनाय श्रीमन्महेशाद्यंशावतारभूतभगवत्पादादिकृतसकलसन्मार्गसंस्थापनादिग्दर्शनम् ।

ङ्कशेखरस्यावतरणप्रक्रियाया मुकुन्दब्रह्मेन्द्राद्यंशविशेषपुरस्कृतायाः श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादपद्मपादसुरेश्वरहस्तामलकतोटकपादसुबन्धसम्राट्पुरोगमस्वरूपापरपर्य्यायाया लौकिकालौकिकप्रस्थानसामान्यसमुद्धरणसमुज्जृम्भिताया अलौकिकमेवाबभूव माहात्म्यं यद्बलादत्राद्यावधि सदर्थप्रवृत्तिका उज्जृम्भन्ते । प्रवृत्ताः पुनरन्तराले शाक्यादिदुर्मतयो दुर्नीतयश्च कापङ्कषिताः सञ्जाता इति निबन्धमालासंसिद्धं पुनः सकलसुविचारकपरम्परापरिप्राप्तश्चैतत् ।

७ बुद्धमतविषयिणी शङ्का तन्निरासश्च ।

ननु महाभारतादिभ्यो बौद्धादिवर्त्मनः सम्प्रत्ययात्कथमस्य प्रवृत्तिर्जनमेजयसमयसमनन्तरमासीदिति । नायं दोषः । स्वाव्यवहितोत्तरकालीनाया एव बौद्धादिप्रक्रियायास्ततोऽपि विवक्षितत्वात् । यदि चेत्प्रागपि स्वकालादस्य प्रवृत्तिरभविष्यत्तदा तत्कालीनतयैतस्यापि निबन्धजातं स्वसम्प्रदायगतजनसहस्रैः समं किलोपापत्स्यत् । नोपपद्यते तथाभूतं किमपीत्युदितमेवाश्वासितव्यम् । ननु विष्णोर्भगवतः प्रतिपत्तव्ययावद्वस्तुनिदानभावमापन्नतया कथङ्कारमागमग्रामस्यास्य व्यासेधविषयता स्यात् कथं वा तदात्मा हि महेश्वरो व्यासेधेत्तमेतमिति । न खल्वप्यसौ दोषः । उपादेयवचननिष्ठगौरवभावादेवोपेयतां भजमाना आलक्ष्यन्तेऽथ संराध्यन्ते संराधकगणैर्देवाः पुनर्देवाधिदेवाः । तत्र चेन्न्यौन्यं वा प्रकृतार्थप्रहाणिर्वा पर्य्यालोच्येत तदा ते एव तन्निष्ठमसहमाने गौरवमात्मलाघवं प्रद्योतयतः । दृश्यन्ते हि सत्येव व्यव-

Scanned with CamScanner

हार उपादेयवचना असत्येव तस्मिन्ततो विपर्ययप्रतीतिभाजो जगत्याम् ।

इयमियं हि सरणिरासुरासुरस्वभाववन्मानवेभ्य आ च मुकुन्दब्रह्मेन्द्रेभ्यः प्रचलन्त्युद्वीक्ष्यते सनातनीति । नैतां कश्चिद्विचारपराहतचेता वा शक्नोत्यन्यथयितुम् । एवं च प्रमाणभूतस्य हि विष्णोः प्रमाणगणैर्मन्यमानत्वेऽपि तेभ्यो विगीताचारप्रवर्तयितुस्तस्य तादूप्येणानाप्तता संयातस्य तिरस्कारक्रियाविशेषपात्रताया अनन्याय्यत्वात् । "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतमि" त्यादिश्वेताश्वतरादिश्रुतिभ्यः " परहंसात्मना सत्यः परमात्मा महेश्वरः ॥ करिष्यत्यवतारं हि जम्बुद्वीपे कलौ युगे । दुष्टानां निग्रहार्थाय शिष्टानां रक्षणाय च । वेदराद्धान्तसंस्थित्यै सत्यरूपेण भारत ॥ चतुर्भिः सहशिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति ॥ शङ्करः सवितानन,, इत्यादि मार्कण्डेयपाद्मवाय्वादिपुराणवचनेभ्यश्च महेश्वरापरावतारभूतानां तावद्भगवत्पूज्यपादानां निरतिशयशास्तृत्वेनासदर्थप्रवर्तयितुर्बुद्धवपुर्धारिणो विष्णोरपि विश्वोद्धरणाय शासितृत्वस्य न्याय्यतरत्वात् । उपादातव्ययावत्कार्यहेतुभावभाविता तु विष्णौ वेदोदितसदर्थव्यवस्थासम्पादनैकदशायामेवोपपद्यते न तु जातु तद्विनाशविशेषबद्धपरिकरतावेलायाम् ।

८ बुद्धस्य बाधने भगवतां विशिष्टसामर्थ्योऽऽवेदनम् ।

ननु विनिगमनायां बुद्धदेवरूपिण एव किं न स्यात्प्रामाण्यं विष्णोः तन्निरूपितागमाचाराणाञ्च । मैवम् । "निःश्वासभूता मेविष्णोर्वेदा जाताः सुविस्तराः । तिलेषु तैलवद्वेदे वेदान्तः सुप्रतिष्ठित,, इत्यृचा च

९ तदर्थे प्रमाणप्रदर्शनम् ।

मुक्तिकोपनिषद्दीव्यमानया वेदानां पुनस्तदुदितकर्मोपासनाज्ञान-लक्षणप्रस्थानानामेव त्रयाणां वर्ण्यत्वे तेषामेव मनुवसिष्ठपराशरपाराशर्यादिमहाजनपरम्परापरिप्राप्तत्वे च तद्ग्रन्थानाम्नातबुद्धतदागमाचाराणामर्वाचीनानां चतुर्विंशत्यंशावतारसमाचारसामान्यबहिर्भूतानां तिरस्कार्यतमैकवर्गीयत्वस्य स्वीकार्यकथासंसर्गानवकाशात् ।

१० भगवतामपि सिद्धान्तशरणीकरणे दुष्टशङ्काया उपमर्दनं श्रुत्युपपत्तिभ्यां मायावादप्रतिष्ठापनं च ।

नन्वेवं तर्हि "शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम्। येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपी" त्यारभ्य "मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते। मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणे" त्यन्तेन पाद्मवचोनिचयेन भगवत्पादमतेऽपि दूषणसमृद्धिरेव। मैवम् । दूषणगन्धस्यापि वस्तुतस्तत्रानारोहात् । न ह्येता वाचो भगवत्पूज्यपादानभिदधते । उदाहृततदवतारावेदकवाक्यनिकरैरेतासां परिहरणीयत्वात् । न हीह भगवच्चरणैः प्रतिष्ठापितं तत्वमच्युतकपिलकमलासनपाकशासनमनुवसिष्ठव्यासादियावन्महाभागसमाराध्यं पुनरशेषवेदवेदाङ्गादिप्रमाणसौभाग्यातिशयसमलङ्कृतं वाङ्मात्रेण मोहनमात्सर्यादिदुर्दैवसञ्चारितेनालमन्यथयितुं फणाधराधीशादिभिरपि यतस्तैरुन्नीताः परभाष्यनिबन्धास्त्रिविष्टपसत्यलोकयोर्वा प्रचारणायाधिपतिभिस्तयोर्भक्त्युद्रेकात्सन्नीता इत्यत्रभवत्पद्मपादसुधन्वादिप्राथितानुभावानां दिग्विजयमहोत्साहादिसन्दर्भभाषितैर्यथावदधिगम्यते । निरवशेषमेव धरित्रीतलमुन्मथिताशेषदुर्मार्गं ननु सन्मार्गसामान्यसमालम्बिशिष्टविशिष्टव्यक्तिसहस्रकृतस्वसमर्हणाक्रान्तमासीदस्ति चेतिव्यक्ततरमागोपालमाच-

विपालम् । सति चैवं "मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यत" इत्युक्तिरकिञ्चित्करैव यत एतान्यलीकान्येव विशेषणानि मायावादादीनि पर्यवस्यंति । मायावादन्तु दूषितं तावद्वदन्वादी पृष्टो व्याचष्टां यत एषा माया विज्ञायते तमेतं वेदमेवासन्तं जानीते आहो स्वित्तस्यास्तत्वं याथातथ्येन प्रतिपादयितारमुत मायाभिख्यामेव न सहत इति । नाद्यः। मायां खल्वाचक्षाणा "आजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं स्वरूपाम् । मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यये,, त्यादिश्रुतयश्च स्मृतयः सम्प्रथन्ते । ताभ्यः प्रतीतिविषयतां भजमाना हि माया प्रोल्लसन्ती तदात्मानं नाम वेदं वेद्यसहस्रसञ्ज्ञानविज्ञानप्रदायिनं यथेच्छं विद्विषन्नुन्मत्तवचनतरश्छेद्यरसनासमूलनालतां निर्विशङ्कमर्हत्येवासौ शास्तॄणां पुरोभागे यतः । एवं च मायावादमश्रद्दधानः श्रद्धां श्रुतिषु न सन्दधातीति वैदिकेऽर्थे वेदबाह्यस्याशङ्का पुरुषापसदस्याकिञ्चित्करोपपद्यते । न द्वितीयः । यथाभूतां तथाभूततयैव मायां प्रतिपादयन्तो भगवन्तो यथायथं सुधामधुरिमेवोपादेयार्थरसास्वादपरमदैवत्याः सर्वान्तर्यामीव हृदयारविन्दान्नापयान्ति पलमात्रं वा कृतसुकृतानां च सुधीन्द्राणाम् । नापि तृतीयः । स्वेष्वपि पुस्तकेषु परैर्वा तस्या निजेष्टदेवतात्वेनोपादानात् । न च "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत,, इति च श्रुतिभ्यां श्वेताश्वतराणां माया चासौ भगवच्छक्तिरेवास्माकमभिमतेति भ्रमितव्यं वा भ्रामयितव्यम् । शक्तिं भगवतः सम्यगभ्युपगच्छताऽभ्युपगतत्तरैव माया सा

स्वस्वरूपेण बहिर्मुखेनाऽपि यतः । दर्शितादर्शितश्रुतिशतान्मायाया एवैककण्ठ्येनावगमे तस्याः पुनर्भगवच्छक्त्यात्मता विवरणभावाय नावकल्पते यतोऽत्रैवं ब्रुवाणस्य विष्णुशक्तावेवाभिमतायां नाभिमते स्यातां ते शक्ती च शिवविरिञ्च्योः । शक्तयस्तु तास्तिस्रः "शक्तयो यस्य देवस्य ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः । ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन्प्रधाना ब्रह्मशक्तयः । सर्वभूतेषु सर्वात्मन्याशक्तिरपराभवा । गुणाश्रया नमस्तस्यै शाश्वतायै परेश्वर । याऽतीताऽगोचरा वाचां मनसाञ्चाविशेषणा । ज्ञानध्यानपरिच्छेद्या तां वन्दे देवतां परा" मित्यादिस्मृतिसमूहपरिकीर्तिताः पुनर्व्यापकरूपेण मायापदाभिधेयतां तावत्पर्याददाना निर्धार्यन्ते ।

यत्तु "छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो व्रतानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । यस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध" इति श्रुतिं श्वेताश्वतराणां व्याख्यातुकामेन स्वघटकमायीपदं सर्वभवनसामर्थ्यरूपमायाख्यस्वाभिन्नशक्तिशालि परमात्मेति विवृतं प्रतीयते प्राभञ्जनमारुतशाक्तिकृता तत्त्वनुपपन्नमेव । मूर्तामूर्तयोरव्याकृतयोर्नामरूपयोरात्मैकशब्दवाच्ययोरात्मस्थयोरेव जगदुपादानभूतत्वात् । यथा चाम्नायते "नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म । नामरूपे व्याकरवाणि । सच्चत्यच्चाभवदि,, त्यादि । शक्तिपक्षेऽपि तस्याः परमात्मनो भेदोवाऽभेदः । भेदश्चेत्कोन्वत्र भेदकः । अभेदश्चेत्कुत एतां प्रार्थक्येन ब्रूयाः । शक्तिं भगवति वदता किमवच्छेदेन तां लक्ष्यीकरोषि । एकदेशे चेद्देशान्तरावच्छेदेन तदस्फूर्त्या मानवीसामान्यैव सा स्यात् । सर्वदेशे चेद्व्यापिन्येवेति

Scanned with CamScanner

व्याप्यस्वरूपाधायकपदविभेदबोध्यता तावत्तस्या न स्यात् । सेयं शक्तिस्तस्मिन्क्वाचित्की आहो पुनः सार्वत्रिकी । आद्ये अपचयप्रसक्तिः । द्वितीये उपचयव्यवहारानुदयप्रसङ्गः । त्वदभ्युपेतबालमूर्तीरिव तामपि ताद्रूप्येणैवाभ्युपैषि तदा कौमारयौवनवार्द्धक्यदशाविशेषोपहितमूर्तीरिव तामपि तदवस्थोपहितामुपेक्षमाणस्तस्या अपि वैर्थ्येव किं न स्याः । न हि यां विमन्यसे तां तावद्वस्तुतया ग्रहीतुं वा ग्राहयितुं जातुचित्क्षमसे । तां चेमां शक्तिं "रामानुजानां सरणीरमातो गौरीपतेर्विष्णुमतानुगानाम् । निम्बार्कगानां सनकादितश्च माध्वानुगानां परमेष्ठिनश्चे,,ति वैष्णवसम्प्रदायचतुष्टयं निर्धारयता कतमस्य सम्प्रदायस्य पुण्ड्रादिव्यवहारपरिणामपरां प्रतिपद्यसे । स्वीयस्यैव केवलमध्यवस्यसि तदा पुण्ड्रं परकीयमबिभ्राणस्तदाकारपरिणतां तामपि भक्त्या न बिभर्षीति द्वेषविषयैव सा तव पर्यवस्येत् । सर्वस्यैव चेच्छ्रेयोवहं विजानासि तर्हि तद्धर्मावच्छिन्नौपयिकतया भाव्यमानस्यैव सर्वस्य युगपदयुगपद्वाऽधारयमाणो निश्चिन्वानश्चान्तर्मनस्यशेषमेतदपार्थं शक्तिं हन्तैतां तद्रूपाभिजननीं निश्चिनोषि स्वल्वत्युच्चैः । बहिष्ठं चैतत्पुण्ड्रमन्तस्थेयं शक्तिरप्रयोजयन्ती निरात्मकतामात्मनः स्वतो द्योतयन्ती "चेन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयत" इति मन्त्रवर्णसुपरिनिश्चितां पुनः सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धां मायां च स्वोपजीव्यामनुप्रवेशेदेवानुगताकारप्रकारफलपल्लवशालिनीं शश्वत्सर्वात्मिकाम् । न चात्यन्तमेव शक्तिमाययोरैकात्म्यमिति वेति साम्प्रतम् । व्यक्ताव्यक्तदशापन्नयोर्हेतुहेतुमद्भावमुपेतवतोस्तयोः साक्षादेवैकात्म्याप्रतिपत्तेः । इतरथा "देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढामि,, ति दशा हि कार्यत्वा-

Scanned with CamScanner

वच्छिन्ना कारणत्वावच्छिना च " मायान्तु प्रकृतिं विद्यादि " ति मन्त्रवर्णसङ्कीर्तिता व्यष्टया पुनः समष्टया न सम्पद्येयाताम् । मन्यसे शक्तिं मायां तु न मन्यसे अमन्यमानोऽपि विवरीतुं तामुत्सहसे यतोऽभिलापकमपरित्यजन्नभिलाप्यमेवात्मनोऽभीप्सितं प्रसाधयितुमीहसेऽतोऽत्र समीक्षकास्त्वां मायावादिनं मन्यन्ते तराम् । यद्यावेशवशाद्भगवदनन्यशक्तिमेव रमाऽपरनाम्नीं वा मायां प्रतिपद्यसे तर्हि भेदेन गृह्यमाणयोस्त्वयेन्दिरातद्रमणयोरमणक्रियायां कर्तृकर्मभावान्वितयोर्भज्येतैवैकात्म्यं स्वरूपसत्तयेति स्वाभ्युपगमहानिः । सा किल शक्तिस्स्वेष्टदेवता चात्मकपालभूस्थले धार्यमाणा श्रीरिति संज्ञावती त्याज्यैव तर्हि मायापदाभिधेयभूता साहङ्कारं दासमन्येनाऽपि । त्यजन्नेतां स्यादेव श्रीसम्प्रदायत्यागी बत मायायामसौ दुर्मनाः । तान्तु श्रद्दधानस्य " दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त" इति भगवद्वचनेन भूयस्येव हानिः स्याद्यतोऽत्रैतया स्मृत्याऽतिक्रमणक्रियागोचरा भवन्ती चावृत्यतिशयलक्षणोपासनासरणिसमुत्सारिता हन्त मायापदवेदनीया सा हि श्रीः पर्यवस्येत् । भगवत्प्राप्त्या तु तस्या निवृत्तौ निर्गतकनिष्ठलक्ष्मीसम्प्रदायोऽनिशं ज्येष्ठलक्ष्मीक एवोपतिष्ठेत् । परिशिष्टा अपि सम्प्रदायत्रयीनिष्ठा विनष्टाः स्युस्तस्या अपि ध्रुवमाराधकम्मन्याः ।

११ मायाया लक्षणं तत्स्वरूपविवेचनञ्च ।

वस्तुतस्तु नैसर्गिकब्रह्मात्मताविधार्मिदेहेन्द्रियादिदृश्यजातानर्थान्तरयावदनात्मप्रातिभासहेतुभूतः स्वप्रकाशचैतन्यानन्दनिर्विभागमहेश्वराश्रयत्वविषयत्वप्रत्ययभाग्गुणत्रयीमयश्च बन्धनहेतुर्व्यक्तिविशेषो हि

माया । इदं पुनरात्मावरकं तदधिष्ठानकञ्चाज्ञाननामधेयगोचरं भवति च भ्रमप्रमादाद्यात्मसन्तानसञ्चारचरम् । मायिनन्तु महेश्वरमित्युत्तरार्द्धस्यैव मन्त्रवर्णस्यात्र मानमूर्द्धन्यत्वात् । स्वाश्रयत्वविषयत्वलक्षणविलक्षणसम्बन्धावच्छिन्नाभ्युक्तमायात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्त्वमुल्लसत्यत्र महेश्वरे । अखण्डार्थधीविशेषप्रत्यासत्युपरागोपहितत्वात्मकतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नमहेशाभिधानप्रातिपदिकार्थत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारताशालिता तथैवास्ति हि मायायां यथोदीरितसम्बन्धावच्छिन्नायाम् । इतोऽप्यधिकतरप्रमाणाकाङ्क्षायां "जीवेशावाभासेन करोति । माया चाविद्या च स्वयमेव भवत" इतीदमादिश्रौतं वचोऽवगन्तव्यम् । नैते पदे बहिर्मुखोपवर्णितान्यादृशभगवच्छक्त्याद्यर्थव्यक्तिसहे । निर्वर्णितविधयाऽर्थव्यक्तेस्तस्या निर्मानत्वान्निर्युक्तिकत्वाच्च । नहि " माली गच्छतीत्यादौ मालया गच्छतीत्यर्थो यथा न सम्पद्यते तथाऽत्राऽपि मायया सृजतीति न लभ्यत„ इतीयमुक्तिः प्राभञ्जनमारुतशक्तेर्वास्तवी । उदाहरणस्यास्य वैषम्यात् । सर्जनगमनयोः सामानाधिकरण्यविरहित्वे "मायी सृजती " त्यृग्गतपदार्थसंयोजनहेतवे माली गच्छती„ तिपदार्थयोजनमुदाहरणभावायालङ्कथं चित् । सामग्र्योरुभयोरितरेतरप्रातिकूल्यात् । न खलु माला गमने करणभावं प्रतिपद्यते । चरणपाटवस्यैव मनःसञ्चारशालिनस्तत्र सङ्क्लृप्तत्वात् । सर्जने तु महेश्वरस्याव्याहतमेवास्ति करणत्वं मायायाः । अङ्कुरपलाशफलत्वावच्छिन्नं प्रति बीजस्येव चेतोभिरप्यचिन्त्यविन्यासोपलालितसृष्टिप्रतिसृष्ट्यादिसन्तानसमारम्भत्वावच्छिन्नं प्रति पटुतरघटनाविलासशालिन्या किल मायायाः पुनर्महाबीजस्थानीया-

या एव चैतन्यसान्निध्यप्रभाकरकृतचेष्टावत्याः करणत्वस्याप्रत्यूहत्वे स्वरसवाह्यर्थास्फूर्तिप्रयुक्तं नूनं मतिमाद्यं वादिनो ऽत्र मूर्तिमन्नृत्यति तराम् । न हि लोकदृष्टकारणकरणादिसामग्री लोकातीतमहेशसार्वज्ञप्रक्रियासामग्र्या समं साम्यमासादयितुमीष्टे यद्बलादत्र विप्रतिपन्ना वा स्वाभिप्रेतं प्रसाधयेयुरंशतो वा ।

यत्तु पुराणवचनैर्मायायाः करणत्वमभ्युपेत्य "वन्हिर्दहति वन्हिर्दाहकशक्त्या दहतीति वाक्यवन्मायाकरणत्वबोधकपुराणस्य " तदात्मान " मित्यादेश्चाविरोध इत्युक्तं तदुरुक्तम् । वर्णितरीत्या श्रुतिस्मृतिभ्य एवाद्धा तस्याः करणत्वसिद्धौ पुराणप्रमाणकतास्वीकाराभिनयस्य तदनु वन्हिर्दहतीति वाक्यं.पपत्तिसम्पादनानुकूलकृत्रिमचातुर्यप्रदर्शनस्य च देहावयवन्तु प्रमाणीकरोमि न तु तावद्देहमिति वदतो वक्तेरुपपत्तेश्च देहश्चेष्टते देहः स्वावयवसत्तया चेष्टत इत्येवमात्मिकायाः सहोदरायमाणत्वात् । नो खलु पुराणवचनानां प्रामाण्यस्य ज्ञाता तन्मूलीभूतश्रुतिस्मृत्योरज्ञातोपपद्यते अजानता वा गुरवः समाराध्यन्तां येभ्यो वचांसि तान्यपि सार्थमुपदेक्ष्यन्ते दर्शितविधया ।

१२ पुनरपि रूपान्तरेण मायायां वाद्युद्भावितशङ्कावतरणं तदपाकरणं च ।

यदपि " किञ्च जन्या त्वजन्या वा मायाऽऽद्ये जनको हि कः । अन्याभावात्तु ब्रह्मैव सविशेषत्वमागतम् । द्वितीये त्वद्द्वैतभङ्गः कादाचित्कं त्वसङ्गतम् । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिबाधतः । अनादित्वे तु सान्तत्वमिति पक्षोऽप्यसङ्गतः । अनादित्वमनन्तत्वं मायाया इति निश्चया " दिति मार्तण्डोक्ततयाऽनूदितं तदप्यबोधोज्जृम्भितम् । " अजामेका " मित्यृचाऽनयाऽजन्यत्वादिधर्मिण्यां ननु मायायां

जन्यत्वादिगोचरविकल्पानवकाशाद्विकल्पसहमून्यकारपूर्वकसिद्धा-न्तितार्थसुधास्वादसमुदितायास्तत्वस्यास्या ज्ञापयितव्यत्वाच्च । "तुष्यतु" न्यायेन विकल्पा एते अभ्युपेत्याप्यपाक्रियन्ते तथाहि मा-यान भवति नाम जन्या । स्वकार्यात्मनो विश्वस्य प्रवाहात्मना त्रै-कालिकत्वे कारणभूतायाः स्वस्याः कालापरिच्छेद्यता तदपेक्षया यतो युक्तियुक्ता । नाप्यजन्या । जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति जनक-तायाः स्वस्याः सूपपादात् । जन्यत्वावच्छिन्नं प्रत्यन्यस्याहेतुत्वे विकारविशेषास्पदं स्वस्या एव जननीत्वात् । स्वाम्प्रत्यपि जन-कताचिन्तायाम्पुनरनवस्थापातः । स्वाभिप्रेतदिशाऽऽत्मानं ता-म्प्रति जनकं जानाति तर्हि जन्यजनकभावेनैव वास्तवम्मन्येन दृश्यकोट्यन्तर्वर्तिता तस्या अपि स्यात् । सेयं तर्हि स्वतः सि-द्धोच्येत स्वतः सिद्धस्य ब्रह्मणः स्वरूपाप्रतिष्ठितिप्रसक्तिः । नापि द्वितीये त्वद्वैतभङ्गः । भङ्गत्वाक्रान्तदृश्यजातातीतेऽद्वैते-नपायेऽपायिकात्स्न्यैकसाक्षिणि कूटस्थे भङ्गत्वाभङ्गत्वगोचरवि-कारिशङ्कायाः सुतरामनारोहात् । न हि तादृग्रूपसम्पत्तावुदेति कादाचित्कत्ववार्ताया अवसरः । ना"प्यात्मैवेद"मित्यादिश्रु-तेरस्ति बाधः । आत्मनः स्वरूपपरिस्फूर्तावस्वरूपमिताया एवा-स्तित्वसामान्यसरणिसमुत्तीर्णाया बाधनसामग्रीसामान्यप्रयोगा-विषयत्वात् । ज्ञानेऽनाहार्य्याप्रामाण्यादेरत्यन्तमप्रवृत्तेश्च । तस्या अनादितां जानञ्जनस्सादिताङ्कथङ्कारमभिव्याहरेत् । तत्तत्का-लतत्तद्देशतत्तत्पुरुषीयारम्भभेदम्प्रति तदाकारेणाकृतिमापन्नायाः सादिताऽनुसन्धानधोरणीकत्वेऽपि समष्ट्या पुनर्ब्रह्माण्डमण्डलीस-मारम्भसामान्यसमीक्षयाऽतीताऽनागतप्रचारसाक्षिण्या सादित्व-शङ्कैव नोदीयाद्यतः । ननु स्यादेतदेवं तथापि मायोपादानतायां चेत-

नहेतुताहानिस्तस्यान्तु बौद्धं प्रच्छन्नमार्थिकं विकचीभवत्येव । मैवम् । तत्वस्यास्य यथावदधिगमेऽनुपपत्तिकणस्याप्यस्फुरणात् । न ह्यसौ मायोपादानताप्रतिपत्तिश्चेतनहेतुतां क्वचिदपि निर्बध्नाति अपि तु प्रमापयत्येव तां यथान्यायम् । चैतन्यसत्तासमुपमर्दनौपायिकश्चेदेव मायोपादानतालक्षणं वस्तु बाधकप्रत्ययविशेषमाधातुमीष्टे । नचेहैवम् । प्रत्युत तमिस्रेवादित्यस्फीतालोके स्वप्रकाशलक्षणाऽलोकमान्निधाने नोन्मीलत्येव माया तदवधिप्रफुल्लविलाससुमनोमालावत्यपि सहसूधा । किन्त्वसावस्तं याति समस्ताऽत्मापि सद्य एवातितराम् । यदि चेत्सहैवाऽत्मस्फूर्त्या स्फूर्तिं स्वां वितनुयात्तदाऽभ्युक्ताशङ्काया अवसरः स्यात् । नैवमिति सेयम् ।

१३ मास्तु मायेति बाधान्तरशङ्कायामशेषानुभवविषयत्वेन तदपोहनम् ।

ननु स्वप्रकाशमहिम्नः सर्वाधिष्ठानतया समस्तकार्य्यकारणतया च मास्तु हि मायाऽवान्तरभूता जातु चिद्वा । नैवम् । स्वप्रकाशस्वरूपाऽनुसन्धानकालेतरकालावच्छिन्नवस्तूद्भावचप्रपञ्चपर्य्याऽलोचनयाऽवस्थाद्वयीप्रोल्लसद्व्यवस्थायास्तावद्विद्याऽपरपर्य्यायायाः सकललोकसाक्षिण्याः प्रतिपत्तेरेवावान्तरकारणभूताया अपि मायायाः सम्प्रत्ययैऽसङ्कीर्णसाधकतमत्वात् । न हीयमेवं सम्प्रतीयमाना साहसमात्रेणापलापमर्हति मनाग्वा । ज्ञानाज्ञाने रूपरसादिवत्प्रत्यक्षे उपलभ्येतेऽन्तःकरणस्थे । न हि रूपादेः प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसतो द्रष्टृधर्मता । अविद्या हि स्वानुभवेनैव रूप्यते निरूपकैर्निर्विशङ्कं क्षिप्तश्चाहं मूढोऽस्म्यविविक्तं मे चेत इति । तद्वदेव विद्या विज्ञानमनुभूयते । शास्तारः शासति शिष्यान्प्रमादादपसृत्य धीरतया । शिष्याश्चावधार-

यन्त्यप्रमादमेव वेद्यार्थान् । नो खलु धर्माभ्यामेताभ्यामस्ति कश्चि-द्बुद्धिजीवी परिमुक्तो जगत्याम् । अबुद्धिजीविनोऽपीष्टानिष्टे वि-जानन्तो यथायोगं बुद्धिजीविभिः प्रेर्य्यमाणाश्चेष्टन्ते तावदेता-भ्याम् । कृमिपुरोगमा अप्येवम्भावाश्चेष्टया स्वया आलक्ष्य-न्ते । उद्भिज्जान्यप्यात्मविन्यासवशादेवंभावभावीन्येवोपतिष्ठन्ते नगादयोऽपि स्वीयौन्नत्यादनीदृशव्यवहारभूमयस्तद्धर्माभ्यामन्वि-ताकाराः समाद्रियन्ते ।

न " चेन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत " इत्यत्रेन्द्रिय-वृत्तय एवात्र मायाशब्दार्थ इत्येष उपपद्यते मन्त्रार्थः । बहुवचनघटितेन हि पदेनानेन बहुतरवृत्तिमन्मायया किल स्वासाधारणकरणभूतया " इदं कर-णादित्याग्रायण इदं दर्शनादित्यौपमन्यव इन्दतेर्वैश्वर्य्यकर्मण " इति निरुक्तेः सर्वैश्वर्य्यशाली महेशो विश्वरूपधरो विज्ञायत इत्येवा-र्थस्य तीर्थकारसामान्योन्नीतस्य वास्तवत्वात् । " मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्य्यते । पुराणेषु तु प्रपञ्चस्य यन्माय-कत्ववर्णनं तद्वैराग्यार्थम् । दोषदृष्टेर्वैराग्यहेतुत्वात् " इत्याद्यु-क्तिरप्यस्ति बतानवबोधबाहुल्यशीलिता । परमेश्वरपरितृप्तये समनुष्ठितनिष्कामकर्म्मणामेव वैराग्यसम्पत्तिजननत्वात् । यथा चाम्नायते " परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमयाना-स्त्यकृतः कृतेने " ति " शुद्ध्यमानं तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्म-भिः । वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्यथ सुनिर्मलमि " ति श्री-वार्त्तिककारपादाश्च प्राहुः । न हि तावद्दोषदृष्टिर्वैराग्यजननी । दृष्टिदोषेषु कुर्वाणानामप्यकर्मपक्वकषायाणां वैराग्यसुदूरपराह-तत्वात् । इतरथा द्यूतादिष्वविप्रतिपन्नदोषदर्शना एव युधि-

१४ आक्षेपान्तरप-रिहारः ।

ष्ठिरादयो न स्युरेव तेषु प्रवृत्ताः सुतराम् । प्रवृत्ता एव तु ते तत्रोत्तरकालीनकर्मसम्पत्त्यैव शुद्धिसम्पादिन्या पूता अभूवन्निति सुव्यक्तं भारतादिभ्यः । न च "परीक्ष्ये" ति श्रुतिः कर्मजन्यविविधगतिसञ्जातत्रासोपलालितवैराग्यमेवावेदयतीत्याशङ्कनीयम् । तल्लक्षणवैराग्योत्पादनमुखेन सत्वशुद्धिहेतुभूतनिष्कामकर्मस्वेव प्रवृत्तेर्माहात्म्यातिशयज्ञापकत्वाच्छ्रुतेरेतस्याः । एवञ्चाविद्याऽज्ञानापरपर्यायैव माया प्रत्यक्षानुमानागमादिभिः स्थिरतरेति स्थितेऽणुभाष्यविद्वन्मण्डनमार्तण्डप्रामञ्जनमारुतशक्तीनामपार्थाः पराकृता वेदितव्याः ।

यत्तु "दैवी ह्येषा गुणमयी" ति गीताभाष्ये गुणत्रयीमय्या मायायाः क्रीडाप्रवृत्तदेवनिर्माणक्रियाकर्मत्वमुक्त्वा "अस्या मायाशब्दवाच्यत्वमासुरराक्षसास्त्रादीनामिव विचित्रकार्य्यकरत्वेन दुरतिक्रमेति" विवृतं तत्र पुनः प्रमाणतया "ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालिसुदर्शनम् । तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना ॥ बालस्य रक्षता देहमेकैकश्येनसूदित" मिति चोदाहृतं वचोजातं रामानुजेन तन्नोचितम् । न ह्यसौ माया देवनिर्मितेत्युपपद्यते । "अजामेका" मितिश्रुतावजात्वविशेषणेनैव तज्जातत्वस्यात्यन्तासंभवात् । नाप्यसावासुरराक्षसास्त्रादीनामिव विचित्रकार्य्यकरत्वेन मायापदवाच्यतामापद्यते । तदादिकार्य्यकरणदशायामपि तस्याः स्वरूपत एवाघटितघटनापटीयस्यास्तच्छब्दाभिधेयतायाः संक्लृप्तत्वात् । न वाऽस्त्रादीनामिव विचित्रकार्य्यकरत्वेनेत्युपमानोपमेयभावोऽत्रास्त्रस्य च मायायाः सङ्गच्छते ।

१५ अत्रार्थे रामानुजस्य गीताभाष्योक्तीनां निरासः ।

सत्वोपसर्जनराजसभावप्रयुक्तलावण्योपलालितकार्य्यव्यक्तावेव विचित्रविशेषणसम्प्रतिपत्तेः । नतूग्रतरे कर्मणि तामसभावोपस्थापिते पुना रौद्ररसप्रधाने विचित्रपदप्रयोगो गुणायावकल्पते । न हीह " ततो भगवता तस्ये " ति वाक्यनिकरः प्रभवत्युदाहरणाय । सुदर्शनाद्यशेषायुधानां शस्त्रास्त्राणाञ्च तत्प्रयोक्तृदेवतानां तावच्चराचरसमधिष्ठातॄणां बाह्याभ्यन्तरसामर्थ्यसामान्यमूलत्वान्मायायाः खलु चिच्छक्त्यनर्थान्तरभूतायाः । यद्यपि मायायास्तामसत्त्वद्योतनाय " ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तम " मिति प्रसङ्गमधिकृत्य सुदर्शनमस्तौषीदप्रसङ्गसङ्गतमेष भाष्यकृन्मानी तथापि चक्रं हीदं मायाशक्तिशतसहस्रीज्वालामालालवस्याप्यालोकमनुभवितुं न क्षमते कथञ्चिदपीति प्रमाणवचसां घण्टाघोषः ।

यदप्ययमभाषन्मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची ऐन्द्रजालिकादिष्वपि केन चिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयायाः पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगस्तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र माया सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दार्थत्वादिति तदप्यनादेयम् । न तें स्याद्वास्तवप्रतिभासप्रतिबन्धेनावास्तवप्रतिभासप्रयोजिकां चावरणविक्षेपशक्तिद्वयसंशीलामविद्यामनिर्वचनीयत्वादिलक्षणलक्षितां मिथ्यात्वव्यक्तिं व्यक्त्यन्तरमर्थो जायते मायावाचो मनाग्वा । ये चैन्द्रजालिकास्वरूपतो जानन्ति ते च तेषां क्रियाकारकफलान्यपि ताद्रूप्येणैव शश्वज्जानन्ति न तु तावत्तांस्तात्त्विकक्रियासंयोजकतया जातु चित् यत एतान्पारमार्थिक्याः किल बुद्धेरुत्पादकतया जानीयुः अपित्वलीकार्थकारितयेति । सा च क्रिया कालत्रयेऽपि मायोच्यते ।

Scanned with CamScanner

तथोगादेव ते गीयन्ते मायाविन इति । एतावता मायाशब्दो मिथ्याभाववाच्येवोपनमते । उपक्रमपरामर्शोपसंहारैरुदाहृतसामग्र्याः सर्वस्या एव मायामयीत्वात् । न ह्यत्र मन्त्रौषधादिरेव माया । मायिकप्रक्रियासम्भारसामान्यस्य तत्पदवेद्यतातिरिक्तवेद्यताऽनाक्रान्तत्वात् । अनयैव दिशा मायाऽनुगमः सर्वत्रैव सन्सद्विविक्ततालक्षणमिथ्यात्वमवगच्छन्त्येवावगन्तारः सूक्ष्मदृशो महाधीराः । न च मिथ्यार्थेषु मायाशद्बप्रयोगो मञ्चाः क्रोशन्तीति वदौपचारिक उपनायते । जाग्रदादिकालीनमतिविक्रियाविशेषरूषितविषयावस्थात्मना समुन्मिषन्मायातन्त्रेषु हि प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिषु स्वकाले सांव्यवहारिकैर्मिथ्याबुद्धिमकुर्वाणैरपि सुषुप्तिसमाध्योस्तद्वत्तामेव निश्चिन्वानैरसङ्कुचितमिथ्याबुद्धिप्रत्ययधाराया एवानुभूयमानतयाऽनवकाश एवौपचारिकमनःकल्पनावारविलासिन्या यतः । एवञ्च विषमोऽयमुपन्यासो मञ्चाः क्रोशन्तीति पर्य्युपेयते यदेषा मिथ्यार्थेषु तद्बुद्धौ च तुल्यतयैव मायायाः प्रवृत्तिप्रसारसमास्कन्नता ननु स्वारसिकी । मञ्चेषु क्रोशनकर्त्तृकृषीवलनिलयतयैकार्थ्यसम्पादनाधीनयोग्यतावत्त्ववन्मिथ्याधीसमाचारगोचरे द्रागेव वस्तुनि समस्ते तद्वत्त्वमव्याहतमतो मुख्यत्वौपचारिकत्वादिभेदभिन्नतरतममावावगाहिविनिगमकविशेषो न विशिष्यते। इतरथाऽजादिविशेषणैर्व्यापिका हीयं परिच्छिन्ना स्यान्माया । न चेष्टापत्तिः । उदाहृतश्रुतिस्मृतिव्याकोपात् । न चैषा गुणमयी माया पारमार्थिकीति साम्प्रतम् । व्यभिचरद्रूपेतररूपात्मकालिङ्गानालिङ्गितत्वात् । तथा च पैङ्गलास्समामनन्ति । "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते" ति ।

Scanned with CamScanner

एषा तु ब्रह्मनिष्ठैव । तस्यास्य व्यावर्त्तमानास्वप्यवस्थासु जाग्रदादिकास्वेकरूपेणानुवर्त्तमानत्वात् । यथा चाम्नायते तैरे- " वैक एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । स्थानत्रयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यत " इति । अयमेवात्र " मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त " इत्युत्तरार्द्धनिर्धारिताखिलानर्थसन्धायिमायातिक्रममहामहिमा हि सर्वोपाधिनिवृत्त्युपहितसच्चिदानन्दघनैकलक्षणस्वस्वरूपावस्थानापरनामा मोक्षाख्यः समाख्यायते । तथा च श्रूयते । " तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां सम्भवति । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती " ति । एतेन ये सत्यसङ्कल्पादिलक्षणं शरणं व्रजन्ति मां त एते मायामुत्सृज्य मामेवोपासत इत्यन्ता युक्तयो भाष्यगता रामानुजस्य प्रत्याख्याता अध्यवसातव्याः । यथोपासना मानसीनतया नास्ति मुक्तेर्हेतुर्हेतुस्तत्रास्खण्डार्थैव धीस्तथेदं श्रीभाष्यगानामेव गिरां निरासपूर्वकमुपपादितं त्रिदण्डिमतविभेदिन्या अधिगम्यतां तावत्पुरुषार्थसञ्जीविन्याश्च । मायाया आश्रयत्वविषयत्वानिर्वचनीयत्वादिगोचरा अपि शङ्कास्तयोरादित एव वारिता विज्ञातव्याः । इत्थञ्च मायावादो वैदिकोऽस्यैव तु सच्छास्त्रता बहिरन्तश्चामृतरसातिशाय्यास्तिक्यरसातिशयस्पन्दिशिवविष्णवादिस्तोत्रपरामृतसरोवरमाहात्म्यपरिचिन्तया भगवच्चरणानां ततोप्यतिशयितसत्ताशालिषोडशभाष्यवचनमधुरिम्णा च वैदिकत्वमौलिमन्दारसुमनोमहागन्धस्यैव श्रद्धाभक्तिध्यानयोगाद्यत्यासन्नस्वोद्गारसमीरसमाश्रयस्य सिद्धत्वे कोन्वत्रावसरः प्रच्छन्नबौद्धतायाः । अनेवंविधस्य तु प्रच्छन्नं बौद्धमित्येवंविधतामापाद्य

हृष्यन्मना मानवो बौद्धवृद्धप्रपितामह एवानुभूयते बुद्धिमद्भिः । तत्रैव " मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणे " त्युत्तरार्द्धमसूयावतोऽप्यग्रे गच्छतो वृत्तमननुसन्दधतो विस्मरणशीलतां विज्ञापयति यतो भूतार्थकक्तप्रत्ययान्तमेव कथितमिति प्रायुङ्क्तपदं तदेतदवृत्तकथनाभिधायीव वस्तुवृत्त्या । पुराणप्रवृत्त्यधिकरणद्वापरकालोत्तरकलिकालाऽवच्छेदेन ब्राह्मणरूपेण च कथनप्रसक्तौ " मयैव वक्ष्यते देवी " त्ययमेव प्रयोगो युक्तः स्यात् । न च कलीनामानन्त्याद्व्यतीततदभिप्रायकं वैतदिति भ्रमितव्यम् । कलावतीते वाऽतीततरे श्रीमत्पूज्यपादावतारयोजकवाक्यानुपलम्भात् । प्रत्युत " करिष्यत्यवतारं हि जम्बुद्वीपे कलौ युग" इत्यवतारकलिपदयोर्द्वितीयासप्तम्येकवचनान्तयोरेव मार्कण्डेयपुराणस्थयो " श्वतुर्भिस्सहशिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यती " त्यनागतकालीनक्रियापदप्रयोगसहभावितयोरत्यन्तमुपलब्धेः । एवं हि " मायावादमसच्छास्त्रमिति ,, शब्दसमूहो विचारविधुरभावग्राही चार्वाचीनमानुषापसदासूयामात्रनिर्मितोऽवधार्य्यते प्रत्यक्षरम् । न त्वेता वाचो व्यासाचार्य्याणां नूनं तत्पुराणस्य निर्मातॄणाम् । क्व कस्तूरिकासुगन्धः क्व वा कूष्माण्डपूतिगन्ध इति विभावनीयमस्याः पदपङ्क्तेर्दौर्भाग्यं सुधीभिः । तथा चेर्ष्यावानपि पदपदार्थप्रयोगानुसन्धानहीन एवासीदयं वाक्यप्रक्षेपेति स्थितम् । एतावता निरूपणेन श्रीमन्महेश्वरापरावतारभगवत्पूज्यपादैरेव त्रिलोकीवन्दितचरणारविन्दैराद्धान्तितमद्वैतं मायावादाद्यनेकावान्तरप्रक्रियाऽवयवं भवति हि वैदिकं पुनरनवधिकातिशयाऽनन्दस्वरूपभूतकैवल्यजननम् । नेतरद्विशिष्टा-

१६ एतावता मायावादमिति वचनानामलीकार्थकतापर्य्यवसानसंसिद्धिरद्वैततरवादिनाम् ।

द्वैतशुद्धाद्वैतद्वैताद्वैतद्वैतादिभेदभिन्नमानवसामान्यमतिमान्द्यदुर्वासनावासितं वस्तु कल्पान्तेऽपि । वेदबाह्यसमाचारसामान्यचित्रितत्वान्मतानामेतेषामिति नाभिनवं परीक्षकाणाम् ।

अथ प्रतिष्ठापितेऽप्येवमुदितार्थप्रामाण्ये तद्विरोधितमः-

१७ अथ श्रीमद्भगवत्पूज्यपादावतारसमयावतरणिका।

स्तोमदीव्यन्महसो भगवत्पादाः किङ्कालिकास्माऽवतरणाः किं वाऽत्र मानमिति । अत्राभिधीयते । युधिष्ठिरशकस्य द्विसहस्रषट्शतोत्तरैकत्रिंशत्तमेऽब्दे २६३१ वैशाखशुक्लपञ्चम्यां श्रीमन्महेशज्ञानावतारमहोत्साह आबभूवेति । शकाब्दा ह्येते श्रीमद्युधिष्ठिरस्य समाजस्त्रिसहस्र्युत्तरपञ्चाशत् ३०५० परिमिताः सन्नियतास्तेषान्तूदीरिताऽवशिष्टाभिस्समं समामिश्चतुश्शतोत्तरैकोनविंशतिसंख्याभिस्तदुत्तरा विक्रमार्कीया एकोनविंशविंशतोत्तरचतुःपञ्चाशत्सङ्ख्याकाः संभूयाद्य त्रयोविंशतिशतोत्तरत्रिसप्ततिपरिमिताः समाः संख्यायन्ते । मानञ्चात्रात्रभवच्छ्रीमच्छारदापीठजगद्गुरुवंशावलीसल्लेखो ह्यविच्छिन्नदेशिकपुरुषर्षभप्रणालीनिजाधिकाराश्रितताभिधायी । तेन चाद्यावध्येकसप्ततिः पुरुषा भगवद्भाष्यकारवार्त्तिककारसङ्क्षेपशारीरककारतत्वप्रदीपिकाकारमिताक्षराकाराद्वैतसिद्धान्तसिद्धाञ्जनकारादयो द्वारकाशारदापीठसिंहासनासीना अराजन्तेति सुस्पष्टम् । स्वस्वसमयाऽवच्छिन्नश्रीमत्सुधन्व विजयानन्तदेव विक्रमादित्यदेव भोज नृग नूतनभोजाशोकचन्द्रगुप्त शङ्करवर्म सर्वजिद्वर्म पुरोगमानां तावदद्यावधिकसार्वभौममण्डलेशपदालङ्कृतानामानुशासनिकताम्रफलकादिलेखविभेदास्तत्पीठसरस्वत्यालयबिल्वसन्तश्चावतारवत्सरसङ्ख्यां भगवतां प्रमापयन्ति तराम् । पीठपुरुषाणामशेषाणामेवाभिषेकब्रह्मीभाववा-

सराभ्यां प्रार्थक्येन विनिबद्धानां सम्प्रत्ययादेवार्थस्यास्य व्यक्ततरा प्रतिपत्तिः ।

१८ अभिहितनिर्णयविशेषविषये भगवतामवतारसमयेऽर्वाचीनशोधकजनोपन्यासास्तत्परीहारोपन्यासाश्च सप्रमाणम् ।

ननु विचारकाग्रयायिभिर्भूयोभिर्भगवतामवतारवासरस्यात्यल्पकालावयवसमवायिन एवावधारिततया कुतोऽसावुक्तिस्तावकीना समाश्वस्यताम् । न खल्वसौ दोषः । मानैरुन्नीतस्यार्थस्य युक्त्याभासैरन्यथयितुमशक्यत्वात् । तानि त्वदर्शयमेव बलवन्त्यत्र मानानि । इतोऽपि तान्यधिकतरशुश्रूषायां श्रावयिष्यामः सोत्साहम् । सम्प्रति तु यानि ह्याकर्ण्य वाक्यानि "निधिनागे भवन्ह्यब्दे विभवे मासि माधवे । शुक्ले तिथौ दशम्यान्तु शङ्कराचार्योदयः स्मृतः । प्रासूत तिष्यशरदामतियातवत्यामेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्र्यामि" त्यादीनि विक्रमादित्यसमयसमनन्तरं किलाष्टशत्युत्तरपञ्चचत्वारिंशत्तमे ८४५ वत्सरे त्रिसहस्र्युत्तराष्टशत्युत्तरतरनवमा ३८८९ नन्ये कलियुगस्यासीदवतरणं भगवतामिति निश्चिन्वानाः पुनरन्ये न्यूनं तस्मादधिकं किञ्चिद्विलिखन्तो विज्ञायन्ते नानाविधाः शोधकम्मन्याः । तान्प्रतिब्रूमो नायं निर्णयो युष्माकं न्याय्य इति । वाक्यव्यक्तीनाममूषां श्रीमच्छारदापीठपूर्वदैशिकवराणां नामात्रभवन्नृसिंहाश्रमपादानामेव यथावद्विषयीकरणात् । न तु जातु भगवत्पूज्यपादाः कथमपि तासां गोचराः । तेषां तत्कालाऽनवच्छिन्नत्वात् । तदवच्छिन्नास्तु तत्पीठाध्यक्षा नृसिंहाश्रमचरणाः । तेभ्य एव तु गुर्जरमण्डलाधीशसर्वजिद्वर्मणा समर्पितस्य हि ताम्रफलकस्य नवशतोत्तरैकचत्वारिंश ९४१ त्तमविक्रमाब्दीयवैशाखशुद्धचतु-

र्य्यां सञ्जातस्य पीठे तस्मिन्नद्यावधिसम्प्रत्ययात् । तस्मिन्नुदाहृतकालस्य च यथोक्तवंशावल्ल्यवधृतश्रीनृसिंहाश्रमचरणानामस्तित्वस्य वैषम्याभाव एवास्ति विभ्रमापहर्ता । काले किल तस्मिन्नेवाचार्य्यचरणास्ते निजविजययात्रायां द्रविडेष्वग्रहाराय कस्मै चिद्बृहच्चरणवर्गीयब्राह्मणप्रधानाय दैवकोपोपस्थापितात्माऽवज्ञाविधायिने चाशपन्नतिकारुणिका अपि । शापोऽयमग्रहारं तमेतं हन्त ददाह मूर्तिमानाज्ञानुचारिकतिपयश्रोत्रियमानववर्गवर्जमासमन्तात् । सोऽयं श्रोत्रियवर्गो देशिकेन्द्रदयौदार्य्यादिगुणविशेषपात्रभूतः सँस्तदुत्तरकालमान्ध्रभूमिकायाः श्रीकालहस्तिमण्डले परं पुदूराग्रहारे सप्तगोदावरमण्डले पुनः कोनसीम्नि चन्नपुरप्रान्ते च जनपदेषु कृतपदः सन् "पुदूरुद्राविडाः" "कोनसीमद्राविडाः" "आरामद्राविडा" इति तद्वर्गीयास्तदा प्रभृत्याख्यायन्ते शिष्टगणाः । गाथा किलेयं तत्कालीनतत्पुरुषीयतालपत्रिकापुस्तलेखविलेखनैर्विस्पष्टं विज्ञायते प्रसङ्गसङ्गत्या सर्वैरेव विचारणाशीलिभिरद्यावधि । सेयं गाथा श्रीमन्नृसिंहाश्रमचरणानां तावत्समयं यथावत्प्रमापयत्युदिततामफलकवंशावलीसन्नियतव्यवस्थानुगुण्येनैव निर्विशङ्कम् । किञ्च गुर्जरमण्डले पाटणनगरीसम्प्रतीयमानजैनपुस्तकालयगतनिबन्धविभेदेभ्यस्तदानीन्तनबृहस्पतिसूरिमहामेरुपुरोगमैस्समं नृसिंहाश्रमपादानामासीन्ननु वादातिवादमहोत्साहो महता समारम्भेणेति विस्पष्टम् । ततः प्राचार्य्याणामपि तत्तत्कालीनावनिपालसमर्पितानुशासनविशेषात्समयनियमो निराबाध एव वंशावलीसमैकात्म्यसमापन्नः सम्मीयते । एवञ्च त्रयोदशोत्तरमेकसहस्रं वत्सरा १०१३ व्यतीयुर्नृसिंहाश्रमचरणानामिति स्थिते भगव-

Scanned with CamScanner

तां तावद्भाष्यकृतां ततः प्रागष्टाविंशतिपूर्वदेशिकपूर्वभाविनामुदीरितात्रिसप्तत्युत्तरत्रयोविंशतिशताब्दा २३७३ अभूवन्नेवेति वंशावल्या किल श्रीमद्द्वारकाशारदापीठपरमाचार्य्यपरम्परासमायातयाऽवधार्य्यते यथावत् । तत्र ह्यवतारदिनमारभ्य स्वधामप्रवेशपर्य्यन्ता हि सर्वैवावतारचर्य्या प्राग्भिः समुदाहृताऽस्ति । सेयं वंशावली यथा । श्रीचिन्तामणिगणपतये नमः । श्रीतिलकस्वामिने नमः । श्रीमहाविष्णवे नमः ॥ अस्य मातृकाया अतिजीर्णतया गलिताक्षरप्रायत्वाद्विश्वरूपाश्रमपर्य्यन्तानप्याचार्य्यानर्वाचीनानन्तर्भाव्य पत्रिकेयं प्रकाशिता अभिनवा ॥ युधिष्ठिरशके २६३१ वैशाखशुक्लपञ्चम्यां श्रीमच्छङ्करावतारः । २६३६ चैत्रशुक्लनवम्यामुपनयनम् । २६३९ कार्त्तिकशुक्लैकादश्यां चतुर्थाश्रमस्वीकारः । २६४० फाल्गुनशुक्लद्वितीयायां श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादाचार्य्याणां सकाशादुपदेशः । तत आरभ्य २६४६ जेष्ठवद्यामावास्यापर्य्यन्तं बदर्य्याश्रमे षोडशमाष्यप्रणयनं श्रीनारायणप्रतिष्ठा ज्योतिर्मठनिर्माणञ्च । २६४७ कार्त्तिकशुक्लाष्टम्यां श्रीमद्बादरायणाचार्य्यैस्सह वाराणस्यां ब्रह्मविद्यारहस्यप्रचारः सनन्दनाचार्य्याणां समाश्रयश्च । २६४७ मार्गशीर्षवद्यतृतीयायां श्रीमन्मण्डनमिश्रैः साकं वादारम्भः । २६४८ चैत्रशुक्लचतुर्थ्यां मण्डनपराजयः । २६४८ चैत्रशुक्लषष्ठ्यां सरस्वत्या सह कलाप्रसङ्गः । २६४८ चैत्रवद्याष्टम्याममरुककायप्रवेशः । २६४८ कार्त्तिकशुक्लत्रयोदश्यां निजदेहप्रवेशः । २६४८ कार्त्तिकवद्यप्रतिपदि वियन्मार्गेण ब्रह्मलोकं गच्छन्त्यास्तस्याश्चिन्तामणिमन्त्रेण द्वारावत्यामाकर्षणम् ।

१९ भगवतामवतारचरितावली श्रीमन्नृसिंहाश्रमपर्यन्तजगद्गुरुनामावली च ।

२६४८ कार्त्तिकवद्यपञ्चम्यां तत्र तस्याः स्थापनम् । कार्त्तिकवद्यत्रयोदशीमारभ्य माघशुक्लदशमीपर्य्यन्तं तत्रैव द्वारवत्यां शारदापीठनिर्माणं बौद्धादिपराजयः० रुद्रमालाकारेण भगवदालयनिर्माणं यादवेन्द्रप्रतिष्ठा सिद्धेश्वरस्य मन्दिरनिर्माणं भद्रकालीयन्त्रोद्धारश्च । २६४८ फाल्गुनशुक्लनवमीमारभ्य शृङ्गगिरौ मठस्थापनम् । २६४९ चैत्रशुक्लनवम्यां श्रीमन्मण्डनमिश्राणामुत्तमाश्रमदीक्षा श्रीसुरेश्वराचार्य्या इति योगपटश्च । २६४९ मार्गशीर्षशुक्लदशम्यां श्रीमत्सुधन्वनः सार्वभौमस्य शिष्यत्वेन परिग्रहः । २६४९ माघशुक्लसप्तम्यां श्रीमत्सुरेश्वराचार्याणां द्वारवत्यां शारदापीठे ऽभिषेचनम् । २६५० वैशाखशुक्लतृतीयामारभ्य दिग्विजयमहोत्सवारम्भः । तदन्तराले हि २६५३ तथा ५४ श्रावणशुक्लसप्तम्याश्विनशुक्लैकादश्योः श्रीमत्तोटकहस्तामलकाचार्य्ययोः शिष्यत्वेन परिग्रहः । २६५४ पौषशुक्लपौर्णिमायां श्रीहस्तामलकाचार्याणां शृङ्गपुरपीठाभिषेचनं तद्दिन एव श्रीतोटकाचार्याणां ज्योतिर्मठाभिषेचनसङ्केतः २६५५ वैशाखशुक्लदशम्यां दिग्विजयान्तराले पुरुषोत्तमक्षेत्रं प्रति गमनं तत्र दारुमयस्य जगदीशस्य प्रतिष्ठापनं तत्पुरीमर्यादाप्रबन्धः गोवर्धनमठस्थापनं श्रीपद्मपादाचार्य्याणां तत्पीठाभिषेचनञ्च । २६५५ भाद्रपदशुक्लपौर्णिमामारभ्य २६६२ पौषशुक्लामावास्यापर्यन्तमविच्छिन्नादिग्विजयमहोत्साहो बौद्धादिद्वात्रिंशदुत्तरैकसहस्रमतानामुपमर्दनं सुधन्वप्रमुखान्हि राज्ञः प्रति सम्यक्प्रजापालनाद्याज्ञापनं अनादिवर्णाश्रमविहितवैदिकधर्ममर्यादाव्यवस्थापनं निखिलयोगमाहात्म्यप्रकटनं अशेषजनरञ्जनं एवं भूलोकसमुद्धारः ततः काश्मीरमण्डले शारदा-

Scanned with CamScanner

पीठवासः तदनु २६६३ कार्त्तिकशुक्लपौर्णिमायामशेषजगदुद्धारका भगवन्तो महेश्वरापरावतारश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादा ब्रह्मादिदेवतागणसम्प्रार्थिताः सन्तो निजदेहेनैव विमानाऽऽरूढाः श्रीकैलासं निजधाम प्राविशन्निति सकलप्रमाणघण्टाघोषो गुरुपरम्पराऽनुश्रवणञ्च तदाऽऽरभ्य जगद्गुरुपरम्पराप्रवृत्तिः । तत्र प्राथमिकशारदापीठस्याश्रमसम्प्रदायिजगद्गुरुपरम्पराप्रवृत्तिः । १ श्रीब्रह्मस्वरूपाचार्याः (श्रीसुरेश्वराचार्याः) २६९१ चैत्रवद्याष्टमीपर्य्यन्तम् । २ श्रीचित्सुखाचार्याः २७१५ पौषशुक्लतृतीयापर्य्यन्तम् । ३ श्रीसर्वज्ञानाचार्याः २७७४ श्रावणशुक्लैकादशीपर्य्यन्तम् । ४ श्रीब्रह्मानन्दतीर्थाः २८२३ श्रावणशुक्लप्रतिपत्पर्य्यन्तम् । ५ श्रीस्वरूपाभिज्ञानाचार्याः २८९० ज्येष्ठवद्यामावास्यापर्य्यन्तम् । ६ श्रीमङ्गलमूर्त्याचार्याः २९४२ पौषशुक्लचतुर्दशीपर्य्यन्तम् । ७ श्रीभास्कराचार्याः २९६५ पौषशुक्लचतुर्दशीपर्य्यन्तम् । ८ श्रीप्रज्ञानाचार्याः ३००८ आषाढशुक्लसप्तमीपर्य्यन्तम् । ९ श्रीब्रह्मज्योत्स्नाचार्याः ३०४० चैत्रवद्यचतुर्थीपर्य्यन्तम् । १० श्रीआनन्दाविर्भावाचार्याः विक्रमशके ९ फाल्गुनशुक्लनवमीपर्य्यन्तम् । ११ श्रीकलानिधितीर्थाः ८२ पौष्यशुक्लषष्ठीपर्य्यन्तम् । १२ श्रीचिद्विलासाचार्याः ११९ मार्गशीर्षशुक्लत्रयोदशीपर्य्यन्तम् । १३ श्रीविभूत्यानन्दाचार्याः १५४ श्रावणवद्यैकादशीपर्य्यन्तम् । १४ श्रीस्फूर्त्तिनिलयपादाः २०३ आषाढशुक्लषष्ठीपर्य्यन्तम् । १५ श्रीवरतन्तुपादाः २४९ आषाढवद्यतृतीयापर्य्यन्तम् । १६ श्रीयोगारूढाचार्याः ३६० मार्गशीर्षवद्यैकादशीपर्य्यन्तम् । १७ श्रीविजयडिण्डिमाचार्याः ३१४ पौ-

षवद्याष्टमीपर्य्यन्तम् । १८ श्रीविद्यातीर्थाः ४३७ चैत्रशु-
क्लप्रतिपत्पर्यन्तम् । १९ श्रीचिच्छक्तिदेशिकाः ४८३ आ-
षाढशुक्लद्वादशीपर्य्यन्तम् । २० श्रीविज्ञानेश्वरतीर्थाः ५५०
आश्विनशुक्लपूर्णिमापर्य्यन्तम् । २१ श्रीअमरेश्वरगुरवः ६०८
भाद्रपदषष्ठीपर्य्यन्तम् । २२ सर्वतोमुखतीर्थाः ६६९ पौष-
शुक्लचतुर्थीपर्य्यन्तम् । २३ श्रीआनन्ददेशिकाः ७२१ वै-
शाखवद्यपञ्चमीपर्य्यन्तम् । २४ श्रीसमाधिरसिकाः ७९९
फाल्गुनशुद्धद्वादशीपर्य्यन्तम् । २५ श्रीनारायणाश्रमाः ८३६
चैत्रशुक्लचतुर्दशीपर्यन्तम् । २६ श्रीवैकुण्ठाश्रमाः ८८५ आ-
षाढवद्यषष्ठीपर्य्यन्तम् । २७ श्रीत्रिविक्रमाश्रमाः ९११
आषाढशुक्लतृतीयापर्य्यन्तम् । २८ श्रीनृसिंहाश्रमाः ९६०
ज्येष्ठवद्यचतुर्दशीपर्य्यन्तम् । एवंविधविस्पष्टप्रतीतिविषयाण्य-
वतारकार्याणि सान्नियतसमयसमालम्बीनि भगवतामथ तत्परम्प-
राया नार्वाचीनपरोक्षपरीक्षणैः शक्यन्ते व्यग्रीकर्त्तुं नाप्युदा-
हरणप्रत्युदाहरणान्यधुनातनशोधकम्मन्यानामनपवदनीयपीठव्यव-
हारविलोपमायालं लेशतो वा । न ह्येषां शोधनान्यापातप्रती-
त्यापन्नानि प्रत्याययितुं पीठतत्त्वं प्रभवेयुः । पीठगतानामेवानपनो-
दनीयव्यवहाराणां तत्संस्थासामान्यसम्पादनाशीलत्वात् । न हि न-
यनाभ्यामभ्यर्हितो रूपसाक्षात्कारः श्रोत्राभ्यां शक्यते विधातुं न वा
श्रोत्राभ्यां सङ्कलप्तश्शब्दसाक्षात्कारश्चक्षुर्भ्यामिन्द्रियैर्वा इतरैः॥
तथाच पीठव्यवहारा एव तान्नियन्तुस्तत्परम्परायाश्च याथार्थ्या-
ऽवधारणसमर्था भवन्ति नेतरे पुनः सहस्रं वा तद्विरोधिनश्शोध-
नाभासाः । न चैतावता शोधनधर्माणस्ते निर्मूला एवेति वदामः
किं तर्हि भगवद्भाष्यकारेतरदेशिकपुरुषानेव विशिष्टगुणालीसम-

लङ्कृतान्नाम यथोपदर्शितोदाहरणप्रत्युदाहरणबलाद्विषयीकुर्वन्ति समर्मकमिति । यथा स्तोत्रनिकरो हरिहरादिदेवतागोचरः शतशः श्रूयमाणः सर्वोऽपि नास्त्येव कृतिरद्धा भगवतां भाष्यकृतां अपि तु तन्नाम्ना व्यवह्रीयमाणानां बत्स्थानापन्नपूर्वाचार्य्याणामेवेतरेतरविभिन्नकालिकानां तावद्रचनाविन्यासविभेदैर्ज्ञापकरूपैरवधार्य्यन्ते । तथैवेह नाम्ना हि भगवतामम्युदिताः समयादिव्यवहाराः पीठाधिपतीनेवोत्तरोत्तरान्विज्ञापयन्तीति स्थितमर्थं नोत्सहन्ते बाधितुमुदाहरणाभासाः । गत्यैव पुनरेतया श्रीमन्नृसिंहाश्रमपादानारम्याद्यावधिकशारदापीठचतुश्चत्वारिंशत्सङ्ख्याकदेशिकव्यवहारा अनुगम्यन्ते निरन्तरायम् । विषयस्य किलास्य प्रमापकतरं तावत्सुधन्वनस्तामूफलकमबाधितासन्दिग्धसमयसन्नियन्तृ च भाष्यकृतां भगवतामिहोदाह्रियते ।

तथाहि— श्रीमहाकालनाथय नमः ।

श्रीमहाकाल्यै नमः ।

ताम्रशासनं सुधन्वनः सार्वभौमस्य ।

श्रीमत्सदाशिवापरावतारमूर्त्ति च-
तुष्षष्टिकलाविलासविहारमूर्त्ति
बौद्धादिसर्ववादिदानवनृसिंहमू-
र्त्ति वर्णाश्रमवैदिकसिद्धान्तो-
द्धारकमूर्त्ति मामकीनसाम्रा-
ज्यव्यवस्थापनमूर्त्ति विश्वेश्वरवि-
श्वगुरुपदजगज्जेगीयमानमूर्त्ति नि-
खिलयोगिचक्रवर्त्ति श्रीमच्छ-
ङ्करभगवत्पादपादपद्मयोः ।

भूमरायमाणसुधन्वनो मम सोमवंशचूडामणियुधिष्ठिरपारम्पर्य्यप-

रिप्राप्तभारतवर्षस्याञ्जलिबन्धपूर्विकेयं राजन्यस्य विज्ञप्तिः । भगवद्भिर्दिग्विजयोऽकारि । सर्वे वादिनः पराकृताः । सर्वे वर्णा आश्रमाश्च कृतयुगवत्पूर्णे वैदिकाध्वनि नियोजिताः सन्तो यथाशास्त्रमाचरन्ति हि धर्मम् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरमहेश्वरीस्थानान्यशेषदेशवर्त्तीन्युद्धृतानि । सर्वं ब्रह्मकुलमुद्धारितम् । विशिष्यास्मद्राज्यकुलमान्वीक्षिक्याद्यशेषराजतन्त्रपरिशीलनेनोन्नीतं भवति । ब्रह्मक्षत्राद्यस्मत्प्रमुखनिखिलविनेयलोकसम्प्रार्थनया चतस्रो धर्मराजधान्यो जगन्नाथ-बदरी-द्वारका-शृङ्गर्षिक्षेत्रेषु भोगवर्धनज्योतिश्शारदाशृङ्गेरीमठापरसञ्ज्ञकाः संस्थापिताः । तत्रोत्तरादिशो योगिजनप्राधान्येन धर्ममर्यादारक्षणं सुकरमेवेति ज्योतिर्मठे श्रीतोटकापरनाम्नः प्रतर्दनाचार्यानथ शृङ्गर्ष्याश्रमे शृङ्गर्षिसमस्वभावान्पृथ्वीधराभिधेयहस्तामलकाचार्यान् भोगवर्धने स्वत एवाभिमतत्त्वेनात्यन्तोग्रस्वभावानपि सर्वज्ञकल्पपद्मपादापरनामसनन्दनाचार्यानथ बौद्धकापालिकादिसकलवादिभूयिष्ठपश्चिमस्यां दिशि वादिदैत्याङ्कुरः पुनर्माभवत्विति शारदापीठे किल द्वारकायां जैनैरुत्सादितवज्रनाभनिर्मितभगवदालयादिदुर्दशां दूरीकृत्य भगवद्भिस्त्रिलोकसुन्दरनाम्ना पुनस्सन्निबद्धभगवदालयश्रीकृष्णादिसकलमर्यादासुसंस्कृतायामधिगताशेषलौकिकवैदिकतन्त्रविश्वविख्यातकीर्तिसर्वज्ञानमयान्विश्वरूपापरनामसुरेश्वराचार्यांश्चास्मत्सर्वलोकाभिमतिपूर्वकमभिषिच्यैवं चतुर्भ्य आचार्य्येभ्यश्चतस्रो दिश आदिष्टा भारतवर्षस्य । त एते तत्तत्पीठप्रणाड्या निजनिजमेव मण्डलं गोपायन्तो वैदिकमार्गमुद्भासयन्तु । सर्वे वयं तत्तन्मण्डलस्था ब्रह्मक्षत्रादयस्तत्तन्मण्डलस्यैवाचार्यस्याधिकाराधिकृता वर्तिष्यामहे च । महद्विनिर्णयप्रसक्तौ तु सुरेश्वरा-

चार्य्या एवोक्तलक्षणतः सर्वत्रैव व्यवस्थापका भवन्तु भगवतामनुशासनाच्च । अस्मद्राजसत्तेव निरङ्कुशगुरुसत्ताप्युक्तमर्यादया जगत्यविचलं विचलतु । परिव्राजको हि महाकुलीनत्त्ववैदुष्यादिविशिष्टाचार्यलक्षणैरन्वित एव श्रीभगवत्पादपीठानामधिकारमर्हति न तु विनिमयेनेत्येवमादिनियमबन्धो भगवदाज्ञासमवबुद्धस्समस्तैरथास्मदादिब्रह्मक्षत्रादिवंशोद्भवैः परमप्रेम्णोत्तमाङ्गेनाद्रियत इत्येतां विज्ञप्तिमङ्गीकुर्वन्तु भगवन्त इति स्वस्त्यस्तु लोकेभ्यः । युधिष्ठिरशके २६६३ आश्विनशुक्ल १५ ।

सुधन्वा सार्वभौमः ।

सुधन्वनस्तामूपत्रिकयाऽप्यनया चतुर्णामपि पीठानां मूलाचार्य्यादिनिर्णयावगमो वार्तिककारपरमौन्नत्यञ्च ।

शासनेन किलानेन ज्योतिर्मठे श्रीतोटकाचार्य्याः शृङ्गगिरौ श्रीहस्तामलकाचार्य्या गोवर्धनपीठे श्रीपद्मपादाचार्य्या द्वारकायां पुनश्शारदापीठे वार्त्तिककारश्रीमत्सुरेश्वराचार्य्यास्सुधन्वादिशिष्यर्षभसम्मत्याऽप्यभिषिक्ता भगवद्भिरिति वार्तिककारास्तु चतुर्णां तत्तत्कालीनापूर्वार्थव्यवस्थापनप्रभवश्चाभवन्नशेष एव भारते वर्षे भगवद्भाष्यकारा इवेत्यध्यवस्यामो यथाशब्दम् । चतुर्णामपि पीठानां चत्वारो भागा भारतवर्षस्यात्मपरम्परया शास्यत्वेन विभक्ता इतीदमादौ स्थिते निर्णये यथोपन्यस्तभगवत्पूज्यपादाऽवतारसमयोऽप्यन्यूनानतिरिक्ततयाऽभ्रान्तमधिगम्यते । नातः परतरं मानं जानीमोऽत्र लेखनं कस्यचिद्वा यत एतस्यार्थस्यानुवादकन्नतु तामूफलकं भोजस्य तत्पीठस्थं रैवताद्रिराजधानीपूर्वामात्यानुवा-

दान्तरसचिवं पुनर्बृहद्राजतरङ्गिणीसमुन्नीतभाष्यकारसुधन्वसप्त योल्लेखनानुकूलं वस्तुवृत्या । तत्रैव तरङ्गिण्यां सुधन्वनस्तनूभवपरम्परायां नवमस्य हि महाराजस्यावन्तिकाया दौहित्रतया समाख्यायते विक्रमादित्यः । उदाहरणमेतद्वा यथोक्तमेव कालं तावद्भाष्यकृतां प्रमापयत्यत्युच्चैः । सुधन्वा हि महाराजशिष्याग्रणीर्भगवतामासीदिति दिग्विजयादधिगम्यते । यथोक्तम् " अपि शिष्यवरैर्युतः सहस्रैरपि राज्ञा ससुधन्वना हि तेन । ककुभो विजिगीषुरेष सर्वाः प्रथमं सेतुमुदारधीः प्रतस्थे " इति । किञ्च हिमालये श्रीमत्केदारनाथामरनाथगर्भालयस्थशिलालेखावथ नेपाले श्रीमत्पशुपतिनाथमन्दिरान्तर्वर्त्ती स चासौ मण्डलाधीशपराम्परापरिरक्षितलेखविशेषतात्पर्य्यसहभावी समं खलु लेखविभेदेन केरलदेशाधीशकुलशेखरमहाराजकृतनिर्णयेनैकात्म्यं प्रतिपद्यमाना यथोक्तमेवावतारसमयं भगवतामवगाहयन्त्यतिविशदम् । दिग्विजयप्रसङ्गमुदाहरन्तः सौत्रान्तिकनिबन्धा अप्यमुमर्थं तटस्थतया द्रढयन्त्येवासमन्तादिति स्थितम् ।

अथ सुधन्वाद्यवर्नीश्वरसहायकसम्पन्ना एव वितेनिरे भगवन्तो दिग्विजयमित्यविचारकसम्प्रलापाः प्रगल्भन्ते । प्रमाणगणास्तानेतान्न सहन्ते । स्वप्रकाशस्वरूपसत्तयैव भगवद्भिर्महेश्वरैकसार्वज्ञाऽवतरणैः कृतानां तावद्दिग्विजयादिकृत्यानामनितरसाहय्यसमालम्बनयोगित्वात् । अत एव सुधन्वादयोऽपि भीता यत्र शस्त्रास्त्रधार्य्यसंख्यबौद्धादिभ्यो यदा यदा तदा खलु तानेतान्भालनयनकटाक्ष-

२० दिग्विजयो भगवतां समाद्पुरोगमानां साहाय्यपरायत्तो नासीदपि त्वात्मनः सर्वेश्वरसत्तयैव हेलया सम्पन्न इत्यभ्युदितार्थः ।

वीक्षणबलाद्भस्मसाच्चक्रिरे भगवन्त इत्युदाहरणैर्भूयोभिर्दिग्वि-
जयस्थैर्निश्चीयते । भगवान्पद्मपादादिरुग्रभैरवादिदानवजनं हन्त
नृसिंहादिविग्रहेणात्मेच्छयैव सञ्जघानेति स्पष्टं तत्रैव । भीत्या
खलु भगवतामादित एव पलायितवन्तो बौद्धादिसङ्घा हिमा-
चलादिप्रान्तभूमिकास्वथ तिब्बतचीनजापानब्रह्मदेशसिंहलद्वीपेषु
मृतकाँ एव न्यवसन् । द्वीपे कस्मिन्नपि स्वाभिप्रेतसगुणनिर्गु-
णतत्वाभ्यामन्तरा भगवद्भिः प्रतिपादिताभ्यामन्यत्तत्वमनुवर्तमा-
ना नासन्नेव न वा सन्ति मानवाः यतो भारतवर्षविजयविशेष-
मिषेण सप्तद्वीपाया एव वसुधाया यथायोगं तैरेतैर्दशवर्षाभ्य-
न्तर एवेशसत्तया निश्शेषं सुशिक्षितत्वात् ।

२१ सकललोकलौकिकालौकिकव्यवहारसमुद्धारस्य भगवतामभ्यर्हिततया दिग्विजयोऽयं सार्वदेशिक इतिसीदाहरणमुपवर्णनम् ।

ननु भारतभूम्यामेव तत्रापि वर्णाश्रमाणां नूनं दिग्वि-
जयप्रवृत्तेः प्रतीततया कान्वत्र प्रसक्तिरशेष-
वसुमत्याः । नैष दोषः । भूलोकनाकाय-
मानभारतधरित्र्याश्च धर्मतन्त्रमूर्धन्यवेदार्थाऽव-
लम्बिवर्णाश्रमाणां समुद्धरणमहोदयस्यावर्णाश्र-
मप्रक्रियासमुद्धारक्रियासामान्यं प्रत्युपलक्षक-
त्वात् । न ह्यादित्यो नियतनिवेशविनिवेश्येव सन् ब्रह्माण्डपुण्ड-
रीकं न विकासयितुं शक्नुयादिति मतिर्भवत्यभ्रान्ता कस्य चित्।
असाधारणस्य हि महिम्नः साधारणोदाहरणवस्त्वसम्पृक्तत्वात् ।
एवञ्च नोदीरितशङ्काकलङ्काऽवकाशः । इच्छां हन्तान्यादृशी-
मास्थाय वा योगेन केन चित्पादं वामं नारायणस्यारब्धस्थानप्र-
देशविशेषसन्निवेशशालिनं गयायामेव प्रतिष्ठापयितुमनसो यो-
गबलादम्बरमार्गेण जग्मुर्भगवन्तो जगन्नियन्तारः । पद्भ्यां ताव-
त्तद्धरणाय मूर्त्तिं पुना राजहंसस्य बिभ्राणानां गगनतले परि-

भूमताञ्च पादुकादेशं प्रवेष्टुकामानां तेषां महो माहेश्वरं विज्ञाय तत्स्थानस्थायिनो योगिजना एकविंशतिर्भगवन्तं प्रार्थयामासुर्माहरतु पादमितो माचात्रत्यान्निगृह्णातु किन्त्वनुगृह्णात्वेव नो भूयः सन्देहविभ्रमनिरासपुरस्सरं परं ज्ञातव्यार्थानामिति । दयालुतयेमामभ्यर्थनामङ्गीकृत्य न तं पादमाहरन्नथ चतुष्षष्टिवासरांस्तन्मूर्त्या तत्रैव नभोमण्डले परिभ्रमन्तो जिज्ञासितानर्थान्हेलया तेभ्यः सप्रपञ्चमुपादिशन् । ते चोपदिष्टाः कर्मोपासनाज्ञानात्मान एवासन्किल विषयाः प्रसङ्गागतञ्च किमप्यन्यत् । यद्यप्यमी काण्डा जिज्ञासूनामरबीभाषाकृतप्रश्नानुगुण्येन तयैव भाषया प्रौढिं परां प्राप्तवत्या निरूपिताः खलु सर्वज्ञतया भगवद्भिस्तथाऽपि त एते वेदोक्तैस्तैरविरूपा एवाभूवन्नासमन्तात् । तान्खलु नभस्स्थलसमालम्बिभिर्भगवद्भिः समुपदिष्टान्भूतलसमाश्रयाः सादरमलिखन्नेव ते योगिजनाः । ते पुनरेते निबन्धास्तद्योगिजनाशिष्यप्राशिष्यादिपरम्परया सहस्रवत्सरपर्य्यन्तं प्रचारमुपयाताः । तत्स्थानस्थानेवं कृतार्थीकृत्य यथेतं तथैव प्रत्याजग्मुर्भारतभूमिं पूज्यपादाः । यद्यप्यरबस्थानादयो देशा म्लेच्छीयतयाऽऽख्यायन्ते तथाऽपि देशेषु तेष्विदानीमिव घोराकारा मतप्रकारा नासन्नेव सर्वशः । प्रत्युत सारार्थसङ्ग्राहका एवाबभूवुरुक्तरीत्या तदादिदेशीयाः । तत ऊर्ध्वं कतिपयतन्त्रज्ञा निबन्धानमून्तत्परम्परातोऽवगत्य तत्रत्या उपासनास्सर्वा एव निन्दितमत्या परित्यज्य व्यवहारप्रक्रियामपि प्रायशोऽमादृत्य निर्गुणवस्तुनिरूपकानेव वाक्यविभेदान्तत्रत्यान्प्रमाणीकृत्य तदादिवाक्यविशेषसङ्ग्रहात्मानं प्रवर्त्तयाम्बभूवुर्निबन्धविभेदम् । सोऽयं "कुरान्मजीद" इत्यभिधीयत इति सम्प्रदा-

यविदां च प्राचां वाचः संश्रूयन्ते बहुश्रुतानाम् । एवमाद्युदाहरणशतन्ननु द्वीपान्तरीयानुशासनगोचरं ग्राहयन्ति साम्प्रदायिकवचो यथाश्रुतम् ।

२२ रामानुजादयो विजययोग्यतालवस्याप्यनर्हा अपि त्वनभिज्ञजनमोहका एवासन्निति निरूपणम् ।

ननु रामानुजमध्ववल्लभा अपि स्वकाले विजयितयाऽवगम्यन्ते लेखनबलात् । मैवं मंस्थाः । जेतव्यानां तावद्वादिदैत्यानामशेषाणां भगवद्भिरेव दिग्विजये भस्मीकृतत्वेन च वशीकृतत्वेन स्वकाले जेतव्यानामभावेनैव जयवार्त्ताया अप्यभावात् । न च भगवन्तो वा तदधिकाराधिकृता वा तत्सम्प्रदायिनो वा तेषां विजयप्रयत्नविषया अभूवन्नेवेति भूमितव्यम् । अष्टशतसप्तशतचतुश्शतवर्षाभ्यन्तर एवाधिगतजन्मनाङ्किलैतत्त्रयाणां यथोपवर्णितकालावतरणैर्भगवद्भिस्समं सम्बन्धासम्भवात् । न च पुना रामानुजश्शेषो भूत्वा सहस्रवदनैरजयद्वादकथायां भगवत इति वा साम्प्रतम् ।

२३ भगवद्भिस्समवादीद्रामानुज इत्यज्ञभ्रान्त्यपहारः ।

शेषस्य हि तेषां महेश्वरावताराणां किङ्करकिङ्करस्य तथाविधप्रवृत्तिप्रसक्तौ कटाक्षमात्राद्भस्मीभवनविपत्तेरेव दुर्निवारत्वाद्वस्तुतोऽसम्भवत्वेनोक्तोत्तरत्वाच्च । भगवतां परम्परासमायातश्रीपूर्वदेशिकाः पुनः श्रीमन्माधवाचार्य्याप्पय्यदीक्षितपण्डितराजादयो जगन्मान्यास्तेभ्योऽप्यर्वाचीना विदांवरास्त्रीनप्येतानात्मनिबन्धैर्धिक्कृतवन्तोऽद्वैतसिद्धान्तसिद्धाञ्जनमुखचपेटिका०मुखविध्वंसन•मोहनिवारिणी समाह्वयैर्भुयोभिर्यथान्यायम् । नैते खलु जान्त.ध्वान्त. मान्तादयः श्रोत्रियविद्वन्मान्या अभूवन् अपितु प्रतिपदं गर्हापदमेव तेषाम् । सर्वे ह्येते गौडा वा द्रविडा अवच्छेदकावच्छेदेन भगवत्पूज्यपादनिरवद्यवै-

दिकराद्धान्तानिष्ठागरिष्ठा भवन्ति स्वप्रणाड्या । केचिदेव तेषामि-
दानीन्तना जान्तादिवर्त्मानुवर्त्तिनो विलोक्यन्ते विचारविधुरास्तत्र
तत्र साक्षरा अपि निरक्षरोच्चरत्समाचारदुर्ग्राहाः । वर्त्मान्यमूनि
देवानांप्रियाणामेव रञ्जकानि तेषामपि पुनः केषाञ्चिदेव मुग्धबु-
द्धीनाम् । न मनागपि विद्वत्समागमवताञ्च विचारात्मनाम् ।
तेषान्तु पुरस्तद्वर्त्मवार्त्तायाः उद्गारगन्धस्य वा स्वाभीष्टाजननत्वा-
त् । वर्त्मनाममीषां महाराष्ट्रमैथिलनेपालकाश्मीरादयो देशा
नामापि न विजानते प्रायशः । अन्ये तु जानन्तोऽपि तावतैवा-
लम्मतयः । ननु राजानोऽप्येतदध्वश्रद्धावन्तो विज्ञायन्ते केचित् ।
मैवम् । तेऽपि पूर्वजपरम्परया भगवत्पादपादाम्भोजमरन्दमाधुरी-
चञ्चरीका एव सन्तोऽन्तराले स्वरूपस्मृतिशून्येन केन चिद्वंशो-
द्भवेनापि परिगृहीतस्य हि वर्त्मन एतस्यानुदाहरणार्हत्वात् ।
अनवस्थितमतिका हि मानवाः किङ्किन्न कुर्य्युः । वर्त्मान्येवैता-
नि बलवत्तररागद्वेषादिविषमविषवल्लीफलजननान्यैहिकस्नेहसौम-
नस्याद्यभ्यर्हितधर्मैः समं साम्परायिकसमुदयसामान्यविप्लवबा-
हीन्येवाऽऽलक्ष्यन्ते पुरुषार्थमाहात्म्यविद्भिः प्रत्यर्थम् ।

२४ दिग्विजयलक्षणं स चासावीश्वरतया भगवतामेव नेतरेषामिति फलितोऽर्थः ।

एष महिमा दिग्विजयस्य यत्स्वप्रभावतेजोरश्मिभिः सर्वे वादिनः पराजिता भवेयुर्धर्माभासं परित्यजेयुर्जेतुरेव धर्मं समाश्रयेयुः सम्राट्पुरोगमाः सर्व एवान्वर्थमात्मशासनपरायत्ततया सञ्चरेयुः स्वयं हि विजयी स्वकाले स्वराड्भावमाभजेच्च निरङ्कुशम् । एवङ्गुणविशेषणविशिष्टो हि दिग्विजयो भगवतामेवैकान्तिकतया विद्योतते स्म युगचतुष्टय्याम् । भाक्ततया तु राजसूयशेषभूतपाण्डवविजयः । नेतरः सुतरां पूर्वतर-

स्मिन्नप्यासन्नसर्वार्थो विरूपे किल काले । दिग्विजयोऽयं महेश्वरस्य विष्टपानि चतुर्दशान्यप्येवं परिस्फोरयन्स्वेन महिम्ना वृश्चिकदंशसधर्मजान्तादिविजयवार्त्तां विनोदाय वा न सहते न वा विचारकवीराः कदाचित्सहन्त इत्यत्र नव्यं न किञ्चित् ।

एवमत्यासन्नचिन्तामत्र समापय्य कृते पुनः परामर्शे

२५ चक्रवर्त्तिषु परीक्षिदादीना रमर्षिषु चाशेषगुणलक्ष्मीसमुद्देशः ।

"मेतेभ्यः पुराभवा धनुर्धराश्चक्रवर्तिनो द्युम्नेन्द्रद्युम्नभूरिमान्धातृसगरा" दयश्चरित्रं निजमतिमानवं वितेनिरे परं चराचररक्षादीक्षापराः स्वस्वकाले । किं पुनरभ्युदिताशेषविशेषसाचिव्यवदध्यात्मविद्याविलासनृत्यद्भूमयो जनकजानकीजान्यजातशत्रुप्रावाहणप्रमुखाश्चात्मज्ञास्याभिः सहैव प्रजाभीरामणीयकतरशीलशालिन आसाञ्चक्रिरे।परमर्षयश्चाचार्यसत्तमास्तावद्धर्मतन्त्रसमुचितप्रचाररञ्जितचरित्रा आसन्नेवाऽधिकारिकमानुषस्तोमसमुद्धारसमुपात्तजन्मानः शर्मणोऽपि विरूपवर्माणः कृपापाङ्गानामापङ्किलं पात्रमजायन्त कन्दर्पदर्पापहन्तुरासमन्तान्नेतारश्च पुमर्थप्रस्थानप्रकाण्डाचरणप्रचारणानां साटोपम् ।

अपर्यन्तेऽपि हि काले व्यवहारधर्मतन्त्रयोः समर्थिताशेष-

२६ कालविकोपाकलिततुरुष्कनरेशोपद्रवोद्देशः ।

वैशारद्यानाममीषां परम्परापरिप्राप्तजनजातमत्यादिदौर्बल्यबाहुल्यमालक्ष्य दुर्गमतमामपि भारतसर्वसहां पदचारैरात्मीयैरुपमर्दयन्तो विद्याः कला आचारानर्थतत्वं तदुपायान्तत्संस्थास्तदवाप्तिं च न्यक्कुर्वाणा निगृह्य तत्सन्तानभूतानात्मनो मतविषमव्यापारपराहतान्विधाय तया द्वारा समस्तानेव वर्णाश्रमिणो वैदिकं चाध्वानं सकलाध्वनां परमार्थपरावधिभूतं सत्तान्तावद्राष्ट्रीयामभिव्याप्य व्यापादयामा-

सुः श्रेयःपदमभिकामयमाना अपि यवनमानवाधीशा उत्तरोत्तराः प्रायशः । सकलार्थग्रन्थजालप्रज्वालनदेवालयादिसञ्छेदनपातिवृत्याद्यपहरणनिर्हेतुकलोकावहेलनक्रौर्यतापादकवृत्तिजाताभिवर्द्धनाभ्यर्हितसामाजिकसमाधानवञ्चनादयः परिणामवैषम्यनिर्धारणाः स्वेषां वा परेषां प्रत्यवस्कन्दनशालिनो विकृतप्रयत्ना एष्वेवावात्सुरतितरामिति जागर्त्येवानुमानमपरिचितानां वा भूयोभूयः कार्यलिङ्गकम् । न खल्वेतत्प्रत्यक्षोपजीव्यसंस्थानसम्भाररोचिष्णु वाऽलङ्किलाऽन्यथयितुं सम्भावनासहस्रमौहिकानां नूनं वास्तवमपह्नुवानानाम् । तेऽपि चेदाकूतदत्तावधानाः स्युर्विविक्तमत्या तदा अपगतशेमुषीमषीमालिन्यास्तात्विकमेव भावं युगपत्पर्यायेण वा प्रतिपत्तुं प्रभवेयुरेव ।

नन्वास्तान्तावदाक्षिप्तदूषणपटलीप्रवृत्तिप्रकर्षो यथोपन्यस्त-

२७ नैत एव दूषणार्हा इति प्रसक्तावपि सत्याद्विनष्टं वस्त्वनिष्टदमेवेति वस्तुनिरूपणम् ।

भूभुजां वृन्देषु सत्यानृते युगलीभूयाभिजायमानन्तु व्यवहारसर्वस्वमदोषासम्पृक्तं सत्ताद्विशेषसमायत्तकरणग्रामाः कथङ्कारं न प्रमाद्येरन् ततो हन्त विद्यावन्तो धरावन्तो द्रविणवन्तो वा कतमस्मिन्नपि काले "प्रमादो मानुषो भाव" इति कृष्णद्वैपायनस्मरणाऽनुगृहीतानपनोदनीयानवधानतापरिष्कृतात्मत्वपर्यवसानलक्षणा इति चेन्मास्मैवं भाषिष्ठाः । याथात्म्यस्य हि तस्यान्यथैव सम्प्रतिष्ठितत्वे विषयस्यामुष्य क्षोदक्षमत्वात् । को नु खल्वयं व्यवहारोऽभिमत आयुष्मतः किं केवलकैवल्यपदावाप्तिपर्यावेदन आहोस्विद्व्यामिश्रीभूतकार्यप्रवाहनिर्वाहैकजन्मा उत सत्यानृतयोरापातप्रतीत्यापादकसमाचारोऽन्यो वा यदृच्छाविभेदविग्रहवानिति । न तावत्तुरीयः । तस्य यादृच्छिकीषु क्रियासु

सङ्क्लप्तचतुर्विधमर्यादानन्तर्गतास्वेव स्वरूपाऽनुरूपफलसङ्ग्राहिकासु सम्प्रत्ययात् । नैतावता प्रेक्षावत्प्रवृत्तिप्रयोजकहेतुहेतुमद्भावः सफलीभवेदिह समृद्धात्मा । न तृतीयः । न ह्यसावापातप्रतिपत्तिर्भ्रममात्रप्रसवित्री कार्याय वा कस्मैचिद्यथावत्प्रभवेत् । अन्यथा निरूढप्रतिपत्त्यर्थं प्रयतमानानामनावश्यकी स्यात्प्रवृत्तिः सम्यग्रूपा वा । तादृशप्रत्ययनिर्वाहकास्तु समाचाराः स्वतो व्याप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नकृत्यविभेदं प्रति हेतुभावमुपयाता अपि व्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नान्प्रति तु तानतद्भावमधिगच्छन्तो वैकल्यायैवावकल्पेरन्नजस्रम् । आपातप्रतीतिः सत्यानृतयोः समाना वा स्याद्विषमा वेति विचिकित्सायामेकत्रैकतरस्य न्यौन्यमाधिक्यं चान्यत्र साम्यं पुनस्ततोऽन्यत्र कृतास्पदमिति वदन्ति हि वस्तुविदो निर्विचिकित्सम् । एवं च सत्यत्वानृतत्वाभ्यां नाम धर्माभ्यां नीयमानो हि धर्मी परस्परप्रत्यनीकभावोपहितदशाविशेषशालितया न स्वभावभावोपलालितप्रक्रियामाधत्ते । तथा च गैरलांशसमाश्लिष्टक्षीरराशिरिव धर्मी कश्चित्ताभ्यामभिभूयमानो न विशुद्धात्मा संसिद्ध्येत् । विशुद्धधर्माणस्तु विशिष्यनिरूप्यमाणा अशुद्धेभ्यः पुनस्तेभ्यो विशिष्यन्ते व्यवहरणवेलायाम् । इतरथा निराश्रयावमू शब्दौ न व्यवह्रियेयातां लोकतः शास्त्रतो वा व्यवह्रियेते तु ताभ्यां प्रत्यर्थमित्यवगतिरेतयोरितरेतरविरोधिनी न भ्रामिका कथञ्चित् । नानेनानृतं सत्यमिव विहितं मन्यताम् न वा सत्यात्प्रमदनं कस्यचित् । यथा चाम्नायते " सत्यं वद । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । सत्येन वायुरावाति । सत्येनादित्यो रोचते दिवि । सत्यं वाचः प्रतिष्ठा । तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति । त-

स्मान्नानृतं वदेदि " ति तैत्तिरीयके । " अश्वमेधसहस्रं च स-त्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यत" इति स्मर्यते च भारतादौ । वाचः खल्वेता अपारमार्थिकादनृता-दपसृत्य पारमार्थिकस्यैव सत्यस्य प्रतिपत्तिरनवरतमनुज्ञाता भव-ति प्रमाणभूतानामुत श्रेयोऽभिवाञ्छिनाम् ।

२८ सदा सत्यमेवानुष्ठातव्यं नानृतं कदाचिद्वा तस्यावस्तुत्वादपुमर्थात्मत्वाच्चेति निरूपणम् ।

ननु " गुर्वर्थे ब्राह्मणार्थे चे " त्यादिना गुर्वादिविषय आदरभरेणानृतं वक्तव्यतयोपदिशद्वचनशत-मुन्मथ्येत । नैष दोषः । तस्मादपि सत्यस्यैव प्रतिपत्तेरभ्यर्हितत्वात् । इतरथा सकृदप्यनृत-प्रसक्तौ मुहुर्मुहुस्तथाविधं प्रसङ्गमुद्वीक्षमाण आवर्तयन्नेवानृतमनृती स्याज्जगत्यामिति । सत्यस्यैवोत्सादयितुः कुतस्त्यं माहात्म्यं धार्मिकतायाः । वाचान्तूदीरितदेशीयार्थवाद-रूपाणां नानृतं वदेदित्यादौ लिङादिना सन्नियतविध्यर्थसमाश्र-याणामेकवाक्यतापन्नता न्याय्यैव सर्वथा वचनैः समं वैधैः । सति चैवं महिमैव गुर्वादेरुदितवाक्यादावेद्यते न तु जातु तन्नि-षेणाऽनृतं वर्तयेदिति । एतदेवाभिप्रेत्य " सर्वत्राऽप्रतिहतगुरुवा-क्यः पातकादन्यत्रे " ति सस्मार भगवान् बौधायनः । वस्तुत-स्तु गर्भितागर्भितगभीरयोग्यतावत्सत्यताया अभाव एवानृतम् । नास्ति तु स्वातन्त्र्येणानृतं नाम वस्तु कदाचिद्वा । असतः स-त्त्वेन प्रतीयमानानर्हत्वात् । सता ह्यभिसम्बन्धो विधीयते नास-ता । न हि तावद्भावप्रतियोगिना ह्यभावेन शक्यते कश्चिदभि-सम्बन्धुम् । जातिगुणक्रियाणामेव तस्याऽस्तित्वनिरूपिकाणां त-त्राभावात्मन्यभावात् । न च " पदार्थो द्विविधो भावोऽभावश्चे " ति न्यायविदां समयः स्वस्याप्यास्तित्वमवगाहयन् कथं तवामुमभ्यु-

पेयादुपन्यासमिति प्रत्यवस्थातव्यम् । तस्य हि व्यवहारकालीनजातिगुणक्रियाणां नामास्तित्वपर्यायभूतानामात्यन्तिकानन्वयोपचरितसम्भावनामात्रं प्रति विवक्षुत्वादुक्तगत्या । एवमृतानृतयोः स्वरूपपरिचिन्तयाऽवस्तु सदेवाऽनृतं वस्तुभूतेन खल्वृतेन " सत्यं जयति नानृतमि " ति गौतमीयस्मरणानुगृहीतेन च पराभाव्यमानमथ निरात्मकं प्रतिपद्यामहे । इत्थं च निरात्मकस्याऽनृतस्यापातप्रतीत्यापादकसमाचारगोचरविकल्पो नावकाशं लभत इति स्थितम् । अत एव न द्वितीयः । कार्यप्रवाहे व्यामिश्रीभवनस्य स्वरूपानुरूपस्यापाकरणादिगोचरशङ्काविशेषानास्पदत्वेऽपि विविक्तप्रत्ययविभेदधीविषये तु तस्मिँस्तन्निरासार्हमानसाद्युद्योगस्य वस्तुसमायोगयोगैकयोग्यत्वात् । कल्पस्त्वादिमो मन्यमानोऽपि ब्रह्मण्येष्वेव कैवल्यपदावाप्तिसंवाञ्छिष्वनुगततया नेतरेषामुदाहरणविषयतामश्नुते । इतरे त्वर्वाचीनविषयव्रातविषक्तमानसाः स्वानुगतं किल व्यवहारमुपाददत इति द्वयोरेतयोरितरेतरविलक्षणः पन्थाः स्वे स्वे कर्मणि पर्यवस्यति । व्यवहारस्य स्वहेतुकधीविशेषविषयसन्नियतत्वात् । स चासावात्मविदां व्यवहारो निर्मृष्टाशेषविप्लवपतङ्गग्रामो " निमिषार्द्धं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना । यथा तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः । यद्यत्पश्यति चक्षुर्भ्यां तत्तदात्मेति भावयेत् । यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति भावयेदि " ति श्रुतिवर्णितकृतिमत्तामहीयमानोऽनृतप्रक्रियामनारोहन्वैदेशिक एव तस्याः संसिध्यति । प्रकरणमप्यनृतस्य स्वभावपर्यालोचनया सत्यादस्ति दवीयः ।

२९ सत्यानृतयोर्लक्षणे पुनस्तयोः स्वरूपविवेचनम् ।

सत्यं च सर्वकालं दृष्टश्रुतविपर्ययप्रतीत्युपारोहानर्हत्वविशिष्टस्ववृत्तिव्यक्ताऽव्यक्तस्वरूपस-

माधानाधीनः प्रतिपत्तिविशेषः । अनृतं त्वनुपदमेवानवस्थितप्रकाराकारिव्यूहवाहनारूढः परिणामवैकल्याकलितविश्रुतिचरो विकारविशेषः । सत्येवमुभयोरालोकतमसोरिव समुदाचरत्स्वभाववाहित्वे वस्तुगत्या सत्याऽनृतयोर्युगलीभवनमेवाऽनुभववाह्यं सद्व्यवहारतन्त्रे दूषणनिरूपणाय नालं कदाचित् । निर्दोषव्यवहारस्यैव समूलोन्मूलप्रवृत्त्यापत्तेः । दोषविशेषवशंवदकरणकलापा इवानृतिनो यमनियमैर्ऋतवन्तोऽपि यशोविशेषशालिनो भूयो भूयः सङ्कीयमानाः स्थेम्ने जगतां सम्भवन्तो महाभागाः सदर्थेभ्यो न प्रामाद्यन्त नापि विद्याधरा द्रविणादिभिरपात्राणामनुपकारकारिभिरीषद्वा मृदितात्मानोऽजायन्त कुहस्वित् । प्रत्युत विद्यादीनाममलगुणौघैर्हारीकृतशोभनपद्याकम्बुग्रीवा अराजन्तैवात्युच्चैः । इतरथा महाभागत्वादेर्धर्मस्य तेषु प्रतीततरस्य व्याकोप एवाऽपतेत् । वैकल्यादपावृत्य साकल्यैकसमर्जनाय यतमानाः सन्मार्गिणो महत्तरसम्भारभूतविद्याधरा द्रविणान्यादरभरैरुपाददाना व्याहन्येरँश्च तैरेतैरारादेव प्रतिपत्तारः । निःशेषा एवैहिकाऽमुष्मिकफलप्रसवप्रत्ययोन्नीता किल सामग्री समिच्छद्भिरप्यभ्युदयनिःश्रेयसे स्यादेव संत्याज्या । न चेष्टापत्तिः । इष्टानिष्टयोः स्वरूपानभिज्ञस्येष्टिर्वा अनिष्टिरिहाकिञ्चित्करा यतः । नच "प्रमादोमानुषोभाव" इति स्मृतिर्द्वैपायनीया प्रमादमेव तात्त्विकभावेतरभावानुरक्तिप्रसक्तिलक्षणमनुष्ठेयतयाऽभिधत्त इति साम्प्रतम् । यथोक्तलक्षणप्रमादमात्रप्रहाणकर्मण्यमुष्या निर्भरभरत्वात् । अन्यथा कर्तव्यसामान्यनिर्णेजकनैसर्गिकवस्तुनो बतामुना ग्राहेणेव ह्रीयमाणा भक्ष्यभावायैवास्योपयुज्येरन्मनुजा हन्तानवशेषाः । तस्मात्प्रमादजलधेर्मर्त्यानाममीषामुद्दिधीर्षवो भगव-

न्तो मन्वत्रिमैत्रावरुणिव्यासादयो न्यरूपयन्नमुं मत्या तयाऽनुवादिक्येति कृतमकृतिचिन्तया । एवं च उचिताऽनुचितविचारपरिवारवञ्चितचेतसां नाम प्रमादिपदाभिधेयभूतानां चेष्टा हन्त नानाविधा अनादेयाः परं शीलितप्रज्ञानामिति स्थितम् ।

ननु " सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहार " इत्यध्यासभाष्यवचनव्यक्त्या व्यवहारमात्रस्य सत्यानृतात्मत्वे कथमेवमेतदपोहसीति चेन्नाहमपोहामि ! किं तर्हि " तत्सत्यं स आत्मा । सत्यं ब्रह्मेत्याचक्षत" इत्येवमाद्याभिः श्रुतिभिरपास्तसमस्तोपाधिसम्बन्धस्य ब्रह्मण एव पारमार्थिकतायास्ततोऽतिरिक्तत्रैकालिककार्याणां कलापस्य केवलव्यावहारिकतायाश्चावबोधने तात्पर्यं तस्या आवेदयामि—न तु जातु तन्निषेण त्वदुत्प्रेक्षां तत्वाय संयोजयामि अपि तु वियोजयाम्येव परिशुद्धव्यवहारप्रतीत्यर्थं स्थेम्ने परं सन्मार्गाणामित्यवेहि वारं वारम् । इतरथा वद तावत्त्वमनृतं सत्यमिव प्रसाधयमानस्तद्विवर्तभूतानां नाम दोषाणां पृथक्सत्यस्य विवर्तभूतेभ्यः साधर्म्यवैधर्म्ये यथान्यायम् । न शक्नोष्येव वदितुं साधर्म्यमभिलापकप्रतीत्योरभिलाप्यप्रतीतिवैरूप्यनिरूपकत्वात् । वैधर्म्यं चेदावेदयितुमीहसे तदा प्रमिणोष्येवावेदनं मदीयमिति न मे कश्चिद्विवादः । किं तव तावता लब्धमिति चेत्किं तव तावता छिन्नम् । न मे किञ्चिच्छिद्यत इति चेदप्रकृते त्वेवमर्थे केन तुभ्यमभ्यधायीति जानीहि नः सौहार्दमेवासमन्तात् ।

३० गतिं कुटिलां वर्त्तयितुं मानोपन्यासेऽपि तत्स्वरूपविवेचनेन तस्याः परिमार्जनम् ।

अथापि भवतु नाम दौरात्म्यवैविध्यकथा तावत्तुरुष्कन-

रेश्वराणां नो भूतपूर्वाणां कलाविलाससमासादितनिःसीमसाम्राज्यसमृद्धाः साम्प्रतिका एवाङ्गलमहाराजास्तेषां समनन्तराधिकाराधिकृतदीव्यत्पदारोहा नासते किल ततो व्याप्यप्रचारवन्तो निर्वर्णितसमाचारसन्नाहेषु प्रकारान्तरोपनीतसाध्यार्थविशेषवेशमसु बाह्यैकसिताकाररञ्जितेषु कथमपीति । अत्रैवं विचिकित्स्यते किमाङ्गलानां समाचारा धर्मतन्त्रपरिष्वक्तात्मान उद्दिश्यन्त उत राष्ट्रीयसामयिकविचारणासमाश्वस्ता इति—तत्राप्येतयोःकतरस्य समाचारा भूतपूर्वमानवेशप्रचाराव्याप्या विज्ञायन्त इति च । न तावत्पूर्वः । न ह्यसौ धर्मतन्त्रसम्पृक्तात्मा नाम समाचारधारा स्वया वस्तुगत्या संसर्गविधुरैर्महाराजैरेतैरसाधारणरीत्याऽन्वीयते सुतराम् । व्यावहारिकक्रियामात्रसमवायित्वात्प्रतिज्ञातात्मनो विशेषतोऽमीषाम् । न चामी व्याप्यव्यापकभेदभिन्नप्राड्विवाकादिपदारूढा आङ्गला एव सन्तो यथोक्तार्थप्रस्थानेषु सहसा परिस्पन्दन्तीति चोदितव्यम् । भारतवर्षीयैरेव शीलिताशीलितमतिभिस्तया तया गत्योपस्थापितान्येव प्रस्थानानि धर्मतन्त्रसमवायीनि कोटौ तावद्व्यावहारिक्यां समावेश्य विचारितवताञ्च निर्णीतवतामाङ्गलानां स्वतोऽदोषित्वात् । न चापि तथाविधैः प्रेर्यमाणा निजनियमान्न प्रच्यवेयुर्न्यायाध्यक्षा इति साम्प्रतम् । स्मृत्या हि " नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा वाऽप्यस्य पूरुषः । न च प्रापितमन्येन प्रसेतार्थं कथञ्चने " ति मनोः सकलसार्वभौममूर्द्धन्यस्य राजराजपुरुषयोः स्वत एव कार्यसामान्योत्पादनप्रयुक्तव्यासेधपूर्वकमन्योत्थापितकार्यतन्त्रसमुपेक्षाभावमत्यासन्नमवबोधयन्त्या तावत्त एते अनुगृहीता यतः । यदि चेदेते स्वावेशवशेनैव प्रजाः परं निगृह्य धर्मतन्त्रव्यवहारानुपाद मव्यतिक्रमम-

नुवर्तमाना मर्यादास्तत्सम्बन्धिनीश्चोच्छिन्देयुस्तदा स्वप्रतिज्ञाव-हिर्भाव्यसम्बद्धप्रवृत्तिमत्तया दूषणभाजनं भवेयुरेव पुरो निजने-तृधुर्याणाम् । अद्यावधि तु स्वत एवामी पुरस्कर्तृप्रोत्साहसहस्र-मृते न प्रवृत्ताः किलोदीरितेष्वर्थेषु न वा तान्वैमनस्यमाचरन्तो दूषयाम्बभूवुरिति प्रचलितव्यावहारिकावतरणैरनुजानीमहे सम्म-तिवयोनुशासनपुरःसरैर्यथाप्रसङ्गम् । न खल्वमी क्रीस्टवर्त्मवि-मातिवाताहताः श्रौतवर्त्मसुमातिसम्माननीययोजनावत्सुदासीन-भावमवलम्बमाना नादरभावं भजन्त इत्युपपद्यते । आदरभाव-प्रयोगयोग्यासु हि क्रियासु सर्वसम्मत्या नूनं ज्ञाप्यमानास्वादर-ताविजृम्भिताया एव स्वस्त्ययनविशेषवितरणानुकूलव्यवस्थाया अर्थिभिर्लब्धत्वाल्लभ्यमानत्वाल्लप्स्यमानत्वाच्च । न हि समीहा स्वोचितसामग्रीमृते क्वचिदपि कृतकृत्या समालोक्यते । नो ख-ल्वीहावन्तः सम्पन्नसामग्रीका एवोपजायन्त इति शक्यते निय-न्तुम् । सामग्रीविकलतराणामपीहासमुदयदर्शनात् । वन्ध्यायाः सुतासुतसमुदयदर्शनलालसावत् ।

नाप्युत्तरः कल्पः । राष्ट्रीयसामयिकविचारणाः खलु स्वान्तर्वर्त्युच्चावचमध्यमप्रसङ्गभेदं तावत्परा-मृशतां प्रकृतिमातिवैरूप्यौपयिकेतिकर्तव्यताविधाविभेदसन्धायिनमशेषकालिकानामेव राष्ट्रे-श्वराणां प्रत्यर्थं भिद्यमाना गत्या पुनस्तया तया नीयमानाः कतिचिद्भिर्भाव्यमाना विभाव्यमानाश्च कैश्चि-च्च काले किल कलिताकलनैरनिवार्यमाणा अपक्रान्ते तस्मिन्ना-लङ्घ्यमाना एकान्ते वा सुमित्रेषु पर्युच्यमाना अधिसदः सा-रिष्ठतया प्रस्तूयमानाश्च स्वभावभावान्न मुच्यन्त इति तासां वा

३१ पुनरपि रूपा-न्तरेणापन्नशङ्का-निवारणमाङ्गला-नां न्यायप्रदान धुरन्धरत्वञ्च ।

लोकव्यवहारवासनावतामाभवन्ति चाञ्चल्यसञ्चाराः । नो खलु व्यवहारगतयो गतीर्वाचो विभ्रमाँश्च वारयोषितामनुकुर्वाणाः प्रतिप्रत्ययमुपचयापचयवीथीविहारव्यङ्ग्यात्मानो व्यवहारिषु स्वातन्त्र्येण दूष्यभावमादधते । आहङ्कारिकैककृता एव तु ताः प्रत्यासत्या ह्यहङ्कारस्याभिनिष्पन्ना भावन्तमेतमुपाददत इति वदिता कश्चिन्नापराध्यति तासाम् । एवं तर्हि कृतविपरीतकृत्यास्तु कार्यचारिणः कृत्यैकसङ्गामिमार्दवदारुण्यसन्धारणाः स्वयं तावत्तन्नेतारो भवन्तोऽपि तेभ्यो मोक्तुमिच्छन्तीति साहसमेवैषामासमन्तादिति सुव्यक्तम् । एवं च कल्पद्वये विकलायिते तयोः कतरस्य समाचारा भूतपूर्वमानवेशप्रचाराव्याप्या विज्ञायन्त इति विकल्पान्तरं न प्राप्नोति । राष्ट्रेश्वराणां तद्व्यवस्थासमर्थनोपसर्जनीभूतावान्तरधोरणीनामनैकमत्येऽपि प्रधानभूते तावद्राष्ट्रव्यवस्थानलक्षणे वस्तुन्यैकमत्यस्याबाधितासन्दिग्धाविपर्यस्तेऽविवादमुपपत्तेः । तद्यथा—गन्तव्यमनन्यं प्रति गन्तॄणां वा गमनस्य प्रकाराणामितरेतरविरूपप्रकृतिकत्वेऽपि स्वलक्षणस्य देशस्य ह्यभ्यर्हितस्यास्ति तेषामविशेष एव । समुचितसमयाऽवच्छेदेन तु गृहीतिगोचरास्ते ते समाचाराः क्वचिद्व्याप्यां व्यापिकाञ्च क्वचित्प्रचारावगतिं प्रोत्साहयन्तः समताञ्च तां संशीलयन्तो निर्वर्त्यस्वरूपसन्धानाधीनविग्रहविभेदाः समुपजायन्त इत्ययमप्यस्वार्थ्येव विकल्पविशेषः । पर्यालोचनायान्तु राजसु बाह्यसितासारस्योन्नायकवाक्यव्यक्तेरुपयोगो नालं दूषणायाऽपि तु भूषणायैव नास्तो निजस्यान्वर्थीकरणेन व्यवहारवेलायां प्रजाभिः साकं तादृशार्थे । "वध्येष्वपि न भृकुटीमाचरेत् । स्मितपूर्वाभिभाषी स्या दित्यादिभ्यो विष्ण्वा-

दिस्मृतिवचनेभ्यः सिताकारतादेर्यथाप्रसङ्गं राज्ञो विहिततरत्वात् । न च विहितं प्रस्मर्तव्यं कदाचित् । श्रेयोविशेषविघातुकत्वात् । इत्थं चोभयविधमपि समाचाराख्यं वस्त्वाङ्गलप्रभूणामस्त्येव स्वादीयः साधीयश्च व्यतिक्रान्ततुरुष्कराजानां समाचारेभ्यः श्रेयोमार्गपराङ्मुखेभ्यश्च पारुष्यतारुण्यसङ्कारुकेभ्य इत्युपपद्यते । समस्तैरेव हि कृत्यैः प्रभुपुङ्गवानाममीषां सर्वजनीनसदर्थसंस्थापनासंयोजकाग्रयायित्वात् ।

३२ प्रसङ्गसङ्गत्या ज्योतिश्चक्रे दूषणवचनाऽऽशङ्कायां नास्त्येव तेषां दूषणपरता अपि तु गुणातिशयमाहात्म्यवर्णनलक्षणनिरूढाभिप्रायप्रवणतेति विशदीकरणम् ।

ननु महता संरम्भेण त्वया हूणप्रभूणां प्रचलद्व्यवहारप्रसङ्गमवतार्य ज्योतिश्चक्रे गुणदोषव्यामिश्रीभूतव्यवस्था चाभाणि सम्प्रति तु विपर्ययेण तस्मादेवं कथङ्कारं प्रब्रवीषि । नायं दोषः । तत्र हि तीर्थाद्यलौकिकप्रस्थानविभेदमास्थायोद्गीतप्रासङ्गिकानेकविषयविशेषप्रवाहान्तःपातितयैषामपि व्यावहारिकविषयाणामनुगतसाधकबाधकसामग्रीसामान्यसंवलितानां निरूपणस्यापाक्तिकस्य पुनस्तेषामभ्युदयसीमातीतसम्भारसाधनौपयिकस्य वाचो युक्तिभिरन्यादृशीभिः प्रयुक्तस्यापि निरूपणेन किलानेन निर्गलिताकूतसमालोचनयैकात्म्यमेवाभिप्रेतं यतः । तत्रापि व्यक्त्युद्देशेन कृतं भूयःकृत्यानां दूषणं वा भूषणं नासूयां वा सौमनस्यं पुरस्कृत्य प्रायुङ्क्त ग्रन्थकृत्स एष इति चतुरस्रम् । द्वाभ्यामप्यसूयासौमनस्याभ्यामसम्पृक्तत्वादेव सर्वशो निबन्धस्य तस्योन्नेतुः । ये च तत्र दूष्यकोटितामारोहन्तः प्रतीयन्ते विषयविशेषास्ते तावदानुवादकसरणिनिविष्टा नैव बध्नीयुर्निबन्धकारमुदासीनमानसं व-

स्तुवृत्त्या । तत्तद्विषयगतवर्तनसामञ्जस्यासामञ्जस्यगोचरमति-
विभ्रमा हि मानवानामुदाहृततराः सन्तो नेतारस्त एव तेषां
लक्षणीया भवन्ति नत्वितरे सुतरां विवक्षणीयाः । प्रणेत्रादयः
प्रणयनादिमात्रनिमित्तभूतत्वात्तदादीनाम् । न चैव प्रणयनादि-
कं विचार्यविषयं सद्विचारेण दूषणात्मना निर्बलमानसान्विकल्पं
कुर्यादमोघमिति वाच्यम् । क्वचिदेतन्मनोवैकल्ये हेतुरिव तत्सा-
कल्ये ऽपि हेतुतरः समनुभूयते यस्मात् । उभयोरप्येतयोरर्थ-
वत्तागोचरतारतम्यचिन्तायां विचारकाग्रतले साकल्यसम्पत्तिः
सावकाशा सती निर्विचाराणां चेतोबिम्बमन्तराऽप्येतेन मलिनीकु-
र्यादन्यदन्यद्वेति तु किमु वदितव्यं चेष्टितं ननु विचारोज्झित-
चित्तानाम् । नो खलूदासीननिन्दकास्तदर्थमाङ्कल्यविघटका
इत्युपपद्यते । निन्दान्यायेन स्तुत्यस्यैव विधेयभूतस्य तस्मा-
दतियत्नतः सम्पिपादयिषितत्वात् । न हि त्वचमोषध्यादीनां-
प्रायशोऽग्राह्यदेशीयां तत्र तत्राऽनुपाददन्सत्वमप्यन्तर्वर्तितां-
सां नोपादत्ते वस्तुवित् । न हि धूमरेखामक्ष्णोर्विक्षेपजननीन्ता-
वज्जिहासन्भोज्यमपि पाकफलात्मानं परिजिहीर्षतिं बुभुत्सावान् ।
न हि शासितृवाचो वैकल्यकारिणीः क्वचिदाकर्णयता शिष्येण
श्रेयोऽभिवाञ्छी हि शासिता न मातापितृसहस्रवदभिमन्यते सु-
मतिमता । तथा च निन्दामजानन्नापातप्रतीतिसाक्षिणीं तत्परि-
णामभूतां विश्वजनीनवात्सल्यसम्पादिनीं हन्त स्तुतिमेव विजानी-
याद्विष्वग्विषणः । अनेकत्र निन्दनकलनाकलितावभासाः कि-
ल ज्योतिश्चक्रे प्रस्फोरणायैवाऽञ्जस्येनोदीरितन्यायेभ्यः स्तु-
तिविषयाविषयाणामर्थनीयानां परिणामप्रतिपत्तये चावकल्प्यन्ताम्।
एतावता राष्ट्रराष्ट्राधिपतत्पुरुषतत्कृत्यानां निन्दनं तावन्न नि-

न्दनम् । अपि तु निन्दनावभासो वस्तुतस्तु नूनं दृष्ट्या व्यावहारिक्या साम्राज्यपदाभिवर्धनौपयिकसकलस्वस्त्ययनार्हव्यवहारनिष्पादनालक्षणस्तव नायैवोपसर्पतीत्यसौ नो भूयसी संसूचिरिति कृतमभ्यन्तरायातचिन्तासन्तानसञ्चारणेन ॥

३३ उदितवर्णनेस्ताभिप्रायस्य ह्यावेशवशस्य च निष्कृष्टस्य निरूपणम् ।

तत्वतस्तु आत्मप्रसूतिसंस्थानमूलीभूतपरमर्षिपरम्परापरिप्राप्तस्वपित्राद्यवधिविभेदप्रभिन्नप्रारब्धस्वभावात्यूर्जितगुणमण्डलीस्वरूपस्मृतिशून्येष्वेव स्मारकसामग्रीसहस्रेणापि तेषां प्रौढतरप्रभावापादकलक्षांशस्याप्यभागिषु भारतजननीसमनन्तरदुरपत्येषु दूषणगणा अस्मास्वेवायतन्ते निरपायम् । ते खल्वेते दोषाः स्वाश्रयेषु सद्यो गुणा इवाऽनाश्रयेषु तावद्भूतिविभेदसंमानितेषु प्रतियोगिमुद्रया वा स्वनिष्ठसामान्यान्विता इवाऽऽलक्ष्यन्ते । न तु जातु स्वोपमर्दकगुणालीमौक्तिकसमुल्लासवेलायामादधते निन्दास्पदतामीश्वरा हि प्रजानाम् । अपि तु मान्यतापदं भवन्त्येवानुशासनैर्नानाविधैः । यथाऽऽहु " यद्यद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोंऽशसम्भवम् । नराणाञ्च नराधिपम् । अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जं साधुकारी स्यात्साधुवादी त्रय्यामान्वीक्षिक्याञ्चाभिविनीतः शुचिर्जितेन्द्रियो गुणवत्सहायोपायसम्पन्नः समः प्रजासु स्याद्धितं चासां कुर्वीत तमुपर्यासीनमधस्ता उपासीरन्नन्ये ब्राह्मणेभ्यस्ते ऽप्येनं मन्येरन्वर्णानाश्रमांश्च न्यायतोऽभिरक्षेत् चलतश्चैनान्स्वधर्मे स्थापयेत् धर्मस्थो ह्यंशभाग्भवतीति विज्ञायत " इति स्मृतिकाराः । वचांस्यमूनीन्द्राद्यष्टदिग्देवांशसञ्जातत्वेनेश्वरविभूत्याविर्भूतिमत्वकृत्स्नप्रजामाननीयत्वमा-

न्यतमब्राह्मणानामपि "लोकवेदवेदाङ्गविद्वाकोवाक्येतिहासपुराणकुशलत्वादिशिष्टविशिष्टलक्षणाक्रान्तब्राह्मणवर्जमादरभरैर्माननीयत्वसाधुकारिसाधुवादित्वाद्यभ्यर्हितयोग्यताविशेषवत्त्ववर्णाश्रमादिसेतुसंस्थानसंरक्षित्वादीन्धर्मान्राजमहीरुहसमाश्रयाँश्च प्रतिपादयन्ति सम्पद्यन्ते । पुनरप्येतानि द्वीपान्तरालयनरविभेदस्तोमकल्पनासमाकलितप्रजामात्रसत्ताकत्वगोचरधाष्टर्याद्यसहमानानि राजव्यक्तिं कालत्रयेऽप्यनतिलङ्घनीयसमाराध्यभूमित्वेनावगाहयन्ति साभिप्रायम् । तन्निष्ठातो मुच्यमानाँश्च मानवान्विगर्हन्ति व्यक्ततरं " त्यजेत्पितरं राजघातकं शूद्रयाचकं वेदविप्लावक " मित्यादिकां स्मृतिं गौतमादेरनुवर्तमानान्युच्छृङ्खलगतिमत्तानिर्भेदनाय मर्त्यानाम् । सैषा सरणिः सनातनी सती कदाचिदप्यविलोपनयोग्या जनेशजनयोरसाधारणकर्तव्यतानिर्वर्तनप्रयुक्तं श्रेयः परं प्रोद्बोधयन्ती चोज्जृम्भते । विपर्यये तूभयोरप्यप्रसादप्रादुर्भावसमुन्मीलद्व्यसनितैव चेतोवैकल्यात्मा समापतेत् । तदेतन्माप्रापदित्युभाभ्यां भवितव्यं तावन्निजनिजसमितिकर्तव्यतासावधानचेतस्तयेति स्थिते तत्राद्यत्वे प्रजानाङ्किल सार्ववर्णिकानामनुगतभागधेयक्षामताऽतिशयशीलितानाञ्च सर्वेश्वरप्रसादावाप्तिपराग्वदनप्रत्यवायवतीनाम्बत स्वरूपानुरूपापलक्षणापरपर्यायभूताः करणत्रयव्यवहृतयोऽवभासन्ते तथाहि--अत्रादौ तत्तद्राष्ट्रीयप्रजावर्तनसम्यक्त्वं प्रति " यतिर्गुरुर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः।पतिर्गुरुश्च नारीणां राजा राष्ट्रस्य वै गुरु " रिति भगवद्वसिष्ठस्मरणसमवगम्यमानराजकृतशासनसम्पद्व्यक्तेरात्यन्तिकश्रेयोहेतुभावभासुरतया तस्याः पुन " ब्राह्मणञ्च पुरो दधीत विद्याभिजनवाग्रूपवयःशीलसम्पन्नं न्यायवृतं तपस्विनं तत्प्रसूतः

कर्माणि कुर्वीत यानि दैवोत्पातचिन्तकाः प्रब्रूयुः तान्यप्याद्रियेत " इत्यादिस्मृतिवचसा परमर्षेर्गौतमस्य " पुर एनं दधाती" ति" भगवद्यास्कनिर्वचनानुगृहीतेन ब्राह्मण्यविद्यादिविशिष्टलक्षणलक्षितपुरुषविशेषाद्यादिष्टोपदिष्टलौकिकालौकिकक्रियाकार्त्स्न्यनिर्वर्तनस्य च दैनन्दिनस्याभ्यर्हिततया च पुरोहितादिप्रधानमानुषमयेन नन्वादिमवर्ण आभाषिताहोपुरुषिकासमीक्षायामनेकेषु किल वर्गेषु संस्कारा एव ब्राह्मण्यसंस्थापका विनश्यदवस्थावन्तो विशेषेणावसीयन्ते । त एते " गर्भैर्होमैर्जातकर्मनामचौलोपनायनैः । स्वाध्यायैस्तर्पणैश्चैव विवाहस्नातकव्रतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरि"ति स्मर्यते हि गौतममन्वादिभिः। सूत्रिताश्चाश्वलायनापस्तम्बबौधायनकात्यायनगोभिलादिभिर्भगवद्भिर्गृह्यकारैः। तैरेतैः संस्कारैर्हीनास्तन्महिमवर्हं ब्राह्मण्यं न शक्नुयुः पर्यादर्तुम् । न वा असंस्कृताः संस्कारैकसाधनाधीनविशिष्टगतिमत्तामृच्छेयुः सर्वार्थप्रसवित्रीम् । नापि ममनीयगतयो याथातथ्येन तानुपाददानाः स्पृशेयुर्विकृतारम्भान्नाम मृदितमत्युन्मीलितान् । न चासंस्कारिणः प्रत्युत संस्कारविद्वेषिणो वा विद्याविद्वेषिणः श्रियमतुलां वशीकुर्वाणाः संशिक्षमाणाश्च संस्कारिसत्तमानप्युद्वीक्षन्ते केचिज्जनेश्वरा इत्याशङ्कितव्यम्। न ह्यसौ श्रियोऽर्वाचीनायाः समवाप्तावतिस्वच्छानामप्यात्मसात्करणे च सदर्थसमूहानां भस्मसात्करणे सकृदप्यसंस्कृतमतिमत्ताप्रयोजिकोपपद्यते न वा वियोजिका कदाचिन्निजभावात् । इहान्यथासिद्धत्वादनिशमेवास्याः । का तर्हि तत्र सामग्री हन्त प्रयोजकीभूतेति चेद्येयं परिकल्प्यमाना व्यावहारिकविषयविशेषोपस्थापनपाटववती सैव तद्वेषणपराभूतान्तःकरणानां नाम निर्वर्णितसंस्का-

रपराभिसन्धिपरितुन्दिलानामनन्यमानसानाञ्च सकृदेव काटव-वतीति वदामः । समान एव विषये विरोधोऽवक्लृप्तो न मना-ग्वा विषमे यतः ।

३४ प्रसङ्गादल संस्काराणामशेष-माङ्गल्ययोज-कत्वनिरूपणम् ।

यद्यप्यविचारचतुराः संस्कारवदसंस्कारिणोर्वैलक्षण्यं स-हसा न विजानीयुस्तथाऽपि निर्धूताधूतदुकूल-योः शोधिताशोधितधात्वोर्दर्पणकुड्यादेर्मुखाव-भासतदनाभासनिर्ग्राहकमृत्सयोः शीलिताशीलि-तौषध्योरीक्षणवदनीक्षणसञ्चरणयोरिवाबालगोपालं तावत्तयोरुच्चाव-चयोग्यताविवेकोऽस्त्येव व्यक्ततरो यमेतमास्थाय परीक्षिणो जनाः स्वप्रवृत्तिं कृतार्थीकुर्युः किं च सर्वोऽपि हि प्राणभृच्छाखामृग-मार्जारादिः स्वतो वा परतो व्युच्चरत्स्वरूपवत्तामधिगन्तुमात्मवर्गा-नुकूलस्वभावपरिणाममुचितमार्गप्रदर्शनात्मानमासादयत्याञ्जस्येन। स एष परिणामः संस्कारापरनामा स्वानुरूपक्रियाप्रसूत्युपपत्तिल-क्षणां स्मृतिमन्यादृशीं सञ्जनयन्संस्कारवत्तामनुभावयत्येवोचिता-काराम् । अप्राणा अपि शिलारसपुरोगमाः सप्राणा इवाऽच-रन्ति महिम्ना सविशेषमनुकूलसंस्काराणाम् । गृहाः पात्राणि सम्भाराश्चान्येऽन्ये मुग्धैरप्युपयुज्यमानाः प्रयुज्यमानाश्च का-रुविभेदैरविवादमुपपद्यन्ते संस्कारसधीचीनाः । सिकताद्या वा सं-स्कारमापाद्यमानाः संमार्जनक्रियायां किरीटादेः साधनभावमुपया-ताः संवीक्ष्यन्ते । इत्थं च सर्वेष्वेव वस्तुष्वनुभूतिमाहिम्ना सत्सु हि संस्कारवत्सु द्विजाधिराजैस्तद्वृत्तयोदितादिशा वर्तितव्यमित्येत-त्कस्मा आश्चर्यमनाश्चितविचाराय वाऽऽजनयेत् । अपि त्वतद्वृत्तै-व तेषामभिप्रवर्तयति विस्मयातिशयं विस्मृतात्मस्वरूपाणामर्वा-चीनप्रचारपरिचिन्तया । यद्यप्युपन्यस्ताः संस्कारा अलङ्कुर्वते

बहूनेव कृतसुकृतानिदन्तनान्मुखजातान्तथाऽपि भूर्य्यायुषोऽपि मू-
र्धिष्ठाः सपरिवारा अनिस्वाः सन्तः प्रतिप्रान्तमध्यक्षमीक्ष्यन्त
इत्युदितप्रमादप्राप्ततदभावबाहुल्यापेक्षया घटतेऽसौ समीक्षेत्यनु-
सन्धीयतान्तावत् ।

नन्वमीषामेतद्विषयवैकल्यवैपुल्येऽपि गुणान्तराणान्तु
विद्याविनयश्रद्धासदाचारादीनां साकल्यान्न हा-
निः । मैवम् । एतेषामपि यथावस्थितवस्तु-
व्यवस्थानसमृद्धानान्तावदस्ति हि संस्कारव्य-
क्तिरेव मूलमतस्तद्दारिद्र्यमनुभवन्तो हन्त मन्दीभवन्त्येतेऽपि तेषां
नन्दनसन्दोहाः । मानसममलं न भवेद्यावत्संस्कारसंसेवनैस्तावत्स्वा-
न्तरवृत्तिविकारनिकर उन्मीलन्नेव सन्निर्विकारां ननु विद्यां वि-
नयं श्रद्धां वा समाचारान्नेयादेवाविवादं तत्कामः । संस्काररश्म-
यो हि मतिविकृतितमिस्रां तिरस्कुर्वाणाः स्वालोकविभूतिविशेषमे-
वातन्वते संराधकचेतोभूम्याम् । स खल्वालोकः सर्वानेवार्थान्स्वा-
त्मसत्तया परिच्छिनत्तीति व्यग्रतैव करणत्रयगताऽवतिष्ठेत् ।
प्रमादालस्यतन्द्रादयो दूरीभवेयुः । तृटिनिमेषक्षणमुहूर्तयामदिन-
त्रियामापक्षमासादिभेदभिन्नकालात्मानं नयन्नपि वृथा नातः परं
तदमूल्यभावादशेषनिशेषसम्पत्प्रदात्प्रमाद्येत् । कृत्यमात्मीयन्त-
न्माहात्म्यादनुनिवर्तयन्नव्यग्रमुपदेश्यानप्यात्मनः कृतार्थीकुर्या-
त्सदाचारप्रचारणेन । इयमियं हि सरणिः पुरुषार्थाभिधायिनी
द्विजाग्रणीनां सती तत्प्रभावादेव सर्वास्वपि राजधानीषु लब्धप्र-
तिष्ठाःप्रतिष्ठिततराभिर्बहुतराग्रहारसंलाभलक्षणजीविकाभिरात्मप-
रम्परां बिभ्राणा अभूवन्नेव बीजिनः साम्प्रतिकानामभ्यात्ताशेष-
तन्त्रस्वातन्त्र्याः । परम्परासञ्जाता अमीषां सम्पन्नाशनवसनतया

३६ तल्लोपेन जायमानकालहान्यादिविकृतपरिणामप्रदर्शनं हि सोदाहरणम् ।

पर्यायेण विद्यासदाचारादीन्विद्विषन्त आत्मप्रणालीमपरामृशन्तश्च लीलासु हन्तार्वाचीनास्वभिनिवेशातिशयवन्तो विस्मृतवन्तश्चेतिकर्तव्यतां दरीदृश्यन्ते । एवंरूपाः किं किं न कुर्युर्निरङ्कुशावर्त्मान इति कल्पनाः कृत्यानुकूला नृत्यन्ति किलात्युच्चैः । अजीविकास्तु जनाः प्रायेण विद्याद्या अभ्यसन्तो ग्राह्यकोटिका अप्यग्राह्यतानिग्रहिकतद्वामिवैमनस्याद्युपद्रुताश्चान्तराल एवावतिष्ठन्ते निरुत्साहाः । प्रोद्यद्धीविशालास्तु स्वाभीप्सितं प्रसाधयेयुरेवेत्यन्यदेतत् । इत्थमनेकसामयिकदूषणगणपराभूताः सन्तानभूता अपि तेषामुत्तरोत्तरमात्माभिवर्द्धनाय हानिं परामवजानन्तो विवेचयन्तश्च यथोदीरितश्रेयोमार्गं प्रयतेरन्नादरभरैः सर्वास्वेवावस्थासु । तेन ह्यसाधारणीं स्थितिं पुरातनीं प्रतिपद्येरन्यथोत्साहमासज्जितमतयः । परमेषा सुदशा विकृतसंस्कारधारयाऽमीषां वर्तमानकालीनया च बहूपप्लवजातसञ्जातया प्राप्नुयान्निजपदं न वेति संशय्यते विकल्पशीलिभिः । व्यग्रीभवदन्यान्यसामग्रीकैर्वाऽविकम्पितमतिभि " रुत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना । मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदत " इति टिट्टिभोपाख्यानमाहिमानमनुसन्दधानैः स्वाभीप्सितमभिपत्स्यत एव दुरासदमपीति निश्चीयते पुनर्विपश्चित्सङ्घैरन्यादृशैः । न च नो ब्राह्मण्यमेव माहिभूत्क्लेशावहविद्वत्ताश्रद्धासंस्काराद्यनीदृशविग्रहमनन्यसाधारणमिति साम्प्रतम् । सर्ववैनाशिकसंस्काराविजातीयसंस्काराऽसम्प्रत्ययात् । अत्रैवं ब्रुवाणो व्याकुपितमनाः पृष्टो व्याचष्टां किमसौ स्वकाले क्लेशातिशयदायितया विद्वत्तादीन्न रोचयत आहोस्विद्ब्राह्मण्यमेव उत द्वे अपि ते । न तत्रानु-

३६ सर्वं किल चराचरं पुरुषकारैकपरायत्तमित्युपवर्णनम् ।

तीयः । उभयोरप्यरुच्यामरुचिमानयं योग्यतासामान्यसौम-
नस्यानास्पदतया वैदेशिक एव तस्याः सम्पद्यते सर्वशः ।
तेन चानिष्टमेवेष्टं प्रसाधयितुमनसः प्रत्यर्थं स्यात् । नापि द्विती-
यः । सम्पन्नसकलसत्सामग्रीकस्य हि ब्राह्मण्यस्य सद्रूपत्वेनोपा-
देयतमैककोटिकतयाऽनुपादेयतालक्षणारुचेरेवोत्पत्त्यनुपपत्तेः । या
या लोके सदर्थसमासादनानुकूलरुच्युत्पादनाफलशालिनी प्रत्यु-
त विपर्ययफलिनी पदार्थव्यक्तिः सा साऽसत्येव । यथा कामा-
दयो, मृगतृष्णिकादयश्च । न खल्वेते पुनरेता अविचारितरमणी-
या द्रागित्येव दृष्टनष्टस्वरूपाश्च वस्तुसत्वाऽव्यभिचरिताऽऽत्म-
भूतेन सम्बन्धमापद्येरन्जातुचित् । व्यभिचरितप्रकृतिकत्वादे-
वात्मनः । न वा आदिमः । न ह्यसौ क्लेशं तमेतमसहमान
आकस्मिकफलभुग्वा उपजायते । कार्यस्यैवाकारणकस्यास्व-
रूपप्रतिपत्त्युपपत्तेः । सर्वे चामी भुज्यमाना विषयविभेदा राज्य-
भोज्यादयो निजनिजसम्भारसमवाप्तचौपयिकसमुचितश्रद्धाप्रय-
त्नश्रमातिशयसम्भावनादिसातत्यैकसम्पादनीयमूर्तयो विविच्यै-
वोन्नीयन्ते व्यावहारिकप्रज्ञावद्भिः । न तु तावद्भोज्यमेकतमं
वा कृत्यं वा तद्रूपनिरूपकं निरूपणं वा रूपकविन्यासवशंवदम-
न्तरा परिश्रमं प्रभवेद्वा कश्चिद्भोक्ता कर्ता वा निरूपयिता क-
थञ्चित्सम्पादयिता समवाप्तुम् । न ह्यन्तरा परिश्रमं कृषी-
वलस्य धरण्यां सङ्ग्रहकृत्यं बीजस्योपपद्यते पर्जन्यसमीरणादि-
समीरितस्य वा नाप्यब्धातोः साहय्यसम्पन्नस्याऽप्यस्य सेचन-
कार्यं यथानियममुत्तरकालम् । न वा शालयः स्युः पाल्याः
पाकपर्यन्ताः । न चापि तण्डुलदशामृच्छेयुर्धान्यान्यवघातमृते ।
न चापि तण्डुला इन्धनहुताशनसलिलाद्यत्यासन्नसाधनसंयोजायि-

Scanned with CamScanner

तारमृते पक्तारं तावच्चेतनावन्तमौदनमावायाऽवकल्पन्ते श्रमवन्तं च । न वा अभ्यवहारायासीनोऽप्यात्मपाण्यास्यप्रचेष्टितमृतेऽशनायां वा पिपासामन्नमशित्वा तोयमापीय वोपशमयेत् । न वा विना तैरसवीर्यैर्विपाकादिसम्पत्तिर्देहवतां प्रसूतिमाधत्ते । नापि पुनरनादृत्येमाँल्लौकिकालौकिकसमालोचनाकौशलशालितोदीयते श्रेयस्कामानाम् । न वा कौशलेनान्तरेणानेन मेधामनीषाचित्तस्मृतिविज्ञानानि " याभिरादित्यस्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति । पर्जन्येनौषधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवति । अन्नेन प्राणाः प्राणैर्बलं बलेन तपस्तपसा श्रद्धा श्रद्धया मेधा मेधया मनीषा मनीषया मनो मनसा चित्तं चित्तेन स्मृति ९ स्मृत्या स्मार ९ स्मारेण विज्ञानं विज्ञानेनात्मानं वेदयति । तस्मादन्नं ददन् सर्वाणि भूतानि ददाती " ति तैत्तिरीयारण्यकगतश्रुत्या किल याज्ञिक्या सारवत्तयोदाहृतान्यादृतानि स्युरन्तिमफलजननान्यपि येन चेष्टयोगानिष्टसंयोगौ स्यातामपरिहार्यौ । ऋजुरक्षरार्थः । मा नामैतत्प्रसञ्जीति परिश्रमैककल्पमहीरुहः सेवनीय एवाऽस्त्यापन्नसन्तापहन्ता ननु समस्तानाम् ।

३७ प्रारब्धस्य प्राधान्यं मन्यमानं प्रति तदपविवेचनमुखेनापिपुरुषार्थ एव बलवानिति स्थिरीकरणम् ।

ननु प्रारब्धस्यैवारम्भसामान्यमूलितया तद्बलादाञ्जस्येन सत्यां नः फलावाप्तौ तत्कस्य हेतोरसावायासबहुलपौरुषापरनामा उद्यमविशेष इति । बाढम् । अत्र प्रारब्धे तव भक्तिं परीक्षमाणाः किञ्चिदत्र परिचोदयामो यावानेवोद्यमपदाभिधेयभूतस्तावन्तं नाम्युपैष्युत यावता श्रममन्तरा स्वकार्यावगमस्तावन्तं मनुषे स्वारसिकमथवा

श्रमातिशयसम्प्रत्ययार्हमबुद्धिकलनाप्रवेशगो चरं मत्वा परिजिहीर्षसि दुर्भरलौकिकालौकिकव्यवहारस्तोममाहोस्वित्तयोर्हेतुहेतुमद्भावप्रधानोपसर्जनभावयोर्न्यूनाधिकतासमधिगमप्रयुक्तवैषम्यं विजानासीति । न तावदाद्यः । "यावद्वचनं वाचनिक,, मिति न्यायात्स्वाभिधेये निरूढे सङ्कोचगोचरविचारणायाः सत्याङ्गतावप्रामाणिकत्वात् । असत्यान्तु तस्यां सान्निध्यवाक्यशेषत्वाभ्यां लक्षणया वा स्थाने तन्नयनस्य स्यादेवोचितता । नेह तदभावात्तद्भावः । न द्वितीयः । निर्णीतेऽर्थे स्वाभिमतेरनवस्थितचरायाः अकिञ्चित्करत्वात्प्रत्युतोच्छृङ्खलक्रियाविशेषवाहित्वाच्च । नापि तृतीयः । श्रमाद्याधिक्यसंसाध्ये धार्मिणि परिजिहीर्षा न भवत्येव प्रयोजिका जातुचित् । अपि तु परिलिप्सैव समुचितसामग्रीसम्प्रयोगयोग्या । सरण्या किलानया दुस्तरतराऽर्थावगतेरानुभविकत्वात् । इतरथा ते स्वल्वर्थाः स्वात्मभावेन प्रतीता एव न स्युः । न वा तुरीयः । वैषम्यापादकमानप्रातिपत्तौ तादृग्रूपेणैव तन्निर्धारणस्यौचित्यात् । किञ्च प्रारब्धमेव श्रद्दधानस्त्वं किमात्मफलतया तदनुभवसि किं कृत्यात्मना आहो पुनस्तदुत्पादनात्मना । न तावत्पूर्वः । कृत्यस्यैवानुभवविषयतया ततोऽतिरिक्तप्रत्ययमात्राधिरूढप्रारब्धस्यामूर्तिमतस्तत्स्वरूपापत्त्यनुपपत्तेः । नाप्यपरः । कार्यजननानुकूलानन्यथासिद्धप्रतिनियतपूर्ववर्तिसामग्र्यां नामाऽनुभूयमानायामप्रवेशादेतस्य । नो खलु देहस्याङ्कुरादेर्वा कारणीभूतशुक्रशोणितबीजादिवच्च कतमस्मिन्नपि कार्ये कार्यार्थिनां तदर्जनतद्गोपनतद्योजनाऽनुचारिसञ्चारस्यैव विचारचित्तानामपि व्यवहारवेलायामप्रवृत्तेः । न हि प्रवृत्तावप्रवृत्तिस्वभावं वस्तु किञ्चित्प्रवेष्टुमीष्टे । स्वस्वभावविपर्यासाऽनु-

पपत्तेरदृष्टमर्यादाविप्लवविशेषप्रसङ्गाच्च । अथापि कृत्यं प्रति कारणभावं प्रारब्धस्य मन्यमानस्तदिदं समवाय्यसमवायिनिमित्तानां कतमद् ब्रूते । नैतत्समवाय्युपपद्यते । अवयवाऽवयविजातिव्यक्त्यादेर्वर्गे विरूपस्वरूपपर्यवसायिन्यनन्तर्भावात्प्रारब्धपदार्थस्य । यदीदं गुणस्तदाऽद्रव्यतया समवायिकारणभावः । यदि वा द्रव्यं तदाऽपि गुणवत्क्रियावत्तत्संस्थाननिर्वाहाय तयोरुद्देशस्याभ्यर्हितत्वे तस्य तु प्रत्यर्थं साधारणतया नासाधारणस्वरूपप्रतिष्ठानं संसिध्येत् । नाप्यसमवायि । दृष्टादृष्टयोः संसर्गस्यैवाभावात् । न वा निमित्तम् । कुलालादेरिव कृत्यसम्भारसंयोजनानुरूपव्यवहारानाश्रयत्वादेवाद्धा सद्यः प्रारब्धस्य दृष्टविदेशवर्तिनः । पारिशेष्यादन्यादृशकारणभावमर्यादमेवेत्यध्यवस्यामः प्रारब्धमुच्चावचप्रचारानुमानमूर्तिमज्जगत्याम् ।

३८ प्रारब्धपुरुषार्थयोः प्रमाणलक्षणव्यवस्थापनम् ।

ननु प्रारब्धपुरुषार्थौ किंमानौ किंलक्षणौ च याभ्यामन्तरा न तावुपादेयौ भवतः । उच्यते । प्रत्यक्षानुमानागमादयो यथायोगमिति । प्रत्यक्षं च चक्षुरादिकं निर्ग्राहयति प्रारब्धम् । तत्प्रवृत्तिप्रयुक्तस्थूलप्रत्ययसन्तानं प्रति निदानभूतमानसप्रत्ययप्रवाहस्थानपनोदनीयसङ्कल्पसंस्कारवासनाभावनाऽपरपर्यायशरीरलक्ष्मणो मनीषिमानसप्रत्ययप्रचारैकवेद्यस्य हि प्रारब्धस्य सूक्ष्मप्रत्यक्षविशेषविषयीकरणात् । दर्शनश्रवणवदनस्पर्शनरसनघ्राणनचेतनादानगमनविसर्जनानन्दमननबोधनादयो धर्मा ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनआदीनां प्रातिस्विकरूपेण प्रारब्धत्वमभासयन्त्यनवरतम् । इतरथा निर्निमित्ता ह्यमी धर्माः प्रादुःष्युर्न कथञ्चित् । प्रादुर्भवन्तश्चैते प्रादुर्भावयितारात्मनामवबोधयन्त्यप्रत्यूहमनुकूललिङ्गादिभिरित्यतु-

मानमप्यवसेयं प्रारब्धे । उपमानञ्च यथा भावस्तथा भाव्यमितिवद्यथा प्रारम्भस्तथा प्रारब्धमिति प्रतिपद्यते । आगमः खल्वपि " दैवञ्च प्रयत्नश्च । द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च तौ । वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदनुमीयसे । तत्क्रमेणाऽशु तेनैव मामकं पदमाप्नुहि । अथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयत्यतिसङ्कटे । प्राक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता कप " इत्याद्यस्तत्सत्वे प्रमाणं पैप्पलादमैत्रायणादिशाखीयः । अर्थापत्तिरपि । वाल्मीकिः कविकुलशिखामणिर्गुरोनाध्यगीष्टेति विष्णुमित्रः प्राप्तपरमैश्वर्यो न तत्साधनसामग्रीं दृष्टरूपामसेवतेत्येवंरूपा प्रमीयते। स्वकाल ऐश्वर्यसम्पादनानुकूलदृष्टसाधनसामग्रीविरहवत्वेऽप्यनन्यथासिद्धसाधनसामग्रीमात्रगोचरंपुरुषप्रयत्नान्यथाऽनुपपत्त्या तद्धेतुभूतजन्मान्तरीयप्रारब्धं परं फलायालं प्रकृतायेत्युपपद्यते । अनुपलब्धिः पुनस्सकलाऽपि काचित्पुम्प्रवृत्तिरर्थाभाववती अत्र ह्यर्थाभावो विशेषणं सोऽयं दृष्टसामग्रीतरसामग्रीमात्रप्रयुक्तोऽवधार्यते सा किल दृष्टान्या अस्त्यदृष्टैवेति प्रारब्धमदृष्टमित्यनर्थान्तरमिति चैतावताऽवधेया ।

३९ समस्तान्येव प्रमाणानि पुरुषकारैकस्वरूपसंस्थापनपर्य्यवसायीनीति ज्ञापनम् ।

एवञ्च मानैः षड्भिरपि प्रारब्धस्याऽवधारितेऽस्तित्वे पुरुषार्थोऽप्येवमेवास्ति सार्थक्यसम्पत्तिभाक् सर्वशः । सति चैवं लौकिकालौकिकप्रमाणवचोराशयो व्यवहृतयो हृदयावगतयश्च प्रतिप्रत्ययं प्रसूतिमुपयाता भवन्त्युच्चावचमध्यमाधिकारिभेदभिन्नप्राणभृतां यथायथम् । सर्वे चामी सङ्घीभूय वा पृथग्भूय पुरुषकारमेवावगाहयन्त्यैककण्ठ्यात् । ईप्सानिहासाप्रयुक्ताः प्राणिनः समस्ता एव फलविशेषतृष्णया वाङ्मनःकायैः प्रेर्यमा-

णाः पुरुषकारनिर्वर्तनपराभवन्तीति प्रचण्डं खलु प्रत्यक्षं मुग्धात्मनां वा । अनुमानं च बुद्धिजीवी त्वात्मानुगुणकृत्यानुसन्धाता तत्सत्तापरायत्तस्वार्थसमर्थनशीलित्वात् । य एवं स एवम् । स्वसंयोजनाशीलिशकुनिरिव कुलाये । यो नैवं स नैवम् । यथा नगनागादयः । उपमानमपि सद्यः स्वसमायोगशालीवदतीतानन्तप्रेक्षाकारी । आगमश्च " गुरुरनुगन्तव्यः । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्याभ्यां न प्रमादितव्यम् । यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्यम् । आत्मानमुपासीत । आत्मानं विद्धि । आत्मानं जानीयाः । तस्मान्नैःश्रेयसमभिगच्छे " दित्येवमात्मा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिवाङ्मयप्रपञ्चलक्षणश्च कृत्स्नोऽपि प्रतिप्रकरणं क्रियमाणव्याहारपरम्परापर्यापत्तिसहभाव्यध्यवसीयते । यन्महिम्ना पुरुषकारप्रक्रियातिरिक्तप्रक्रियाऽनुल्लेखो नियतावगतिनिरूपणैकजन्मा परं पुंसाम् । गुरोरनुगमनं नाम ज्ञातव्यार्थपरम्परायाथार्थ्यावगमहेतुभूतपुरुषविशेषपादोपसर्पणपुरःसरमधिगन्तव्याभिधेयसर्वस्वावधारणम् । इदं हि पुरुषकारात्मकमपुरुषकाराकारदुर्बलदशाविशेषं निराचष्टे । समाचष्टे च सबलप्रयत्नबललभ्याभ्युदयपारम्परीमसाधारिणीं बुद्ध्यादिदौर्बल्यविच्छेदाभिधायिनीमतितराम् । स्वाध्यायश्च स्वस्य च स्वपित्रादेः परम्परापरिप्राप्तवेदशाखागोचराध्ययनानुकूलो विशि-

४० उक्तार्थ उदाहृतश्रुतिवाचां निष्कृष्टार्थाभिवर्णनम् ।

Scanned with CamScanner

ष्टप्रयत्नविभेदः । वैशिष्ट्यं च प्रयत्नविभेदे बलवदनिष्टाननुबन्धि-त्वाविशिष्टेष्टसाधनत्वलक्षणम् । तदिदं क्षेमङ्करमेव लोकम्पृणगु-णस्तोमसमासञ्जकतया सर्वकालम् । न चायं स्वाध्यायशब्दो वेदानामेव केवलं वक्तेति चतुरस्रम् । लौकिकालौकिकविद्यामात्रं प्रति वेद्यवस्त्वौघसाधनभूतं नामोपलक्षणार्थत्वात्तच्छब्दस्य । न ह्यपार्थसमर्पिका काचिदस्ति विद्या यां खलु वेद्यार्थकोविदाः स्वार-स्यात्सिषेविरे । न वा " अयोग्यो विषयो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभ " इति न्यायो विद्वन्मानवमान्योनोपपद्यते । इतरथा कोटिं हन्त व्यावहारिकीं वा न प्राप्नुयात्सा सर्वथैव प्राप्नुवन्ती तु सा संप्रयोजिकेत्यप्रयोजकशङ्काकलङ्कानवकाशः । न वा वा-क्यमेतत्खल्वध्ययनाध्यापनानुष्ठानानुष्ठापनलक्षणपुरुषप्रयत्नमव-बोधयन्नोज्जृम्भते । "सत्यान्न प्रमदितव्य" मित्यत्राऽनृतप्रसङ्गलक्ष-णप्रमदनाप्रसक्त्युद्बोधितविशिष्टक्रियासमापत्तिः सत्यमुच्यते । क्रियायां वैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्येन यथादृष्टयथाश्रुतार्थ-सङ्कीर्तनम् । एतेनाप्यशेषपुरुषकारप्रयोजकीभूतस्य हि सत्यस्य सकलानर्थनिवृत्तिसंयोजयितुर्गौरवातिशयभूमेरेष महिमा च पुरुष-कारप्रधानात्मा चकास्त्यतितराम् । "धर्मान्न प्रमदितव्य" मित्यत्रा-प्यनुष्ठेयसामान्यप्रच्युतिभावविमुखीकरणगोचरप्रत्ययापरपर्यायपु-रुषकार एवानुवर्तते । "कुशलान्न प्रमदितव्यमि" त्यत्र त्वात्मर-क्षासामान्यनिरूपकनैसर्गिकयादृच्छिकसामयिकादिभेदभिन्नक्रिया-कार्त्स्न्यानवधानताव्यावृत्तिरुपदिष्टा प्रतिपद्यते । इयं हि शिष्टाशिष्ट-विशिष्टमानुषमात्रस्वरूपसाधारणी परं पुरुषप्रयत्नविवर्तात्मैवोद्वी-क्ष्यते हितावहा । वागेषा " भूत्यै न प्रमदितव्य " मिति मा-ङ्गल्यसम्पादनाधीननिष्पादनाविशेषालम्बिविजातीयव्यापाराप्रच्य-

वननेत्री समुन्नीयते । वैजात्यं च व्यापारे सौमनस्यसमाचार-व्यक्तीकारापराहतचेतस्कता । सा किल गम्यते सार्वकालिकी शश्वद्विकृतायासनिर्वासिनी च। इहाऽपि पुँप्रयत्न एव रत्नविभेदसमुद्योतनविस्तरसद्मा संमीयते " स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्य,,मित्येतदपि वचः समुदाहृतसत्यादिनानाव्यवहारव्यापृतान्तःकरणत्वेऽप्यध्ययनाध्यापनयोः प्रतिपत्तव्यार्थजातप्रयोजनकीभूतयोरादरातिशयन्तावत्पुरुषाणामर्थसंसाधकं विदधानं प्रतिपद्यते । " देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्य,,मिति हीयं वाणी स्वर्गादिपुण्यलोकफलावाप्तिहेतुभूतस्य हि कर्मणः दैवपित्र्यादेरभ्युदयापरनाम्नो द्वारेण पुरुषधौरेयान्प्रति पुरुषार्थं विधत्ते । "यान्यनवद्यानी"त्यादिना वचोजातेन निन्दितानिन्दितयोः शिष्टाचाराल्लक्षणलक्षणयोर्युक्तायुक्तस्वरूपविवेचनपुरःसरं कर्मणोर्हानोपादानप्रक्रियासमाश्रया तावद्व्यवस्था नूनं पुरुषकारप्रख्यानालम्बिनी च समाख्यायते । अर्थापत्तिश्च । मैत्रादयो निरवच्छिन्नस्वकार्यरमाका नापरोक्षं साधनसंवलिता इत्यत्राप्रत्यूहविस्तरविभूत्यन्यथाऽनुपपत्त्या तद्धेतुभूताबाधितसाधनसामग्रीसमनुष्ठानाभिमुखीभूतपुरुषकारप्राग्भारः परोक्षप्रतीतिसाक्षिको मैत्रादिनिष्ठः प्रकल्प्यते । अत ए " वोपायेऽधिको यत्नः कर्तव्यो नोपेय " इत्युक्तिर्भगवतां भाष्यकृतामनुग्राहिकाऽवधार्यतां तावत् ।

अनुपलब्धिर्वा दर्शितदिशा प्रकृतार्थ ऊहनीया । इत्थं प्रमाणमूर्तयः पुरुषार्थमाग्रहभरैर्विषयीकुर्वाणाः प्रगल्भन्ते । प्रारब्धं च यावद्धर्मावच्छिन्नविकचीभवद्भावनानिदानगर्भशूकप्रसूनफलप्रसूत्युपतिहविशिष्टानुभूतिलक्षणसंस्थानानिष्ठप्रयोज्यतानिरूपितप्रयो-

४१ प्रारब्धस्य लक्षणं स्वस्य पुनर्विश्वव्यापित्वम् ।

जकतावदनीदृक्प्रकृतिकपरिच्छित्तिभावात्मा प्रख्याविभेदः। भावना वासना संस्कार इति चानर्थान्तरम्। तस्यां विकचीभवनं चाव्यक्तदशाविशेषनिर्यत्कार्याकारानुरूपव्यक्तीकारलक्ष्मा प्रफुल्लचमत्कारप्रत्ययः । अनुभूत्यां वैशिष्ट्यं च कारणात्मना च कार्यात्मना स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व स्वाव्यवहितोत्तरकालवर्तिष्यमाणत्वैतदुभयसम्बन्धेन । परिच्छित्तावनीदृक्प्रकृतिकत्वं च व्यक्तचवगतिविजातीयावगतिकत्वम् । लक्षणमेतत्प्रतिप्राण्यसङ्कीर्णारम्भसामान्यमूलिन्यदृष्टापरनामन्युपपद्यते यथायोगं विश्वस्मिन् । सर्वो ऽपि हि देहभृदेतल्लक्षणलक्षितेन परिच्छिद्यते प्रारब्धेनेत्येतदेवं समष्ट्या वा व्यष्ट्या निदानभावमुपयाति चराचराणाम् । तद्यथा । देवाश्च वा असुराश्च मानवा नरा नार्यश्च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयाख्यास्तिस्रो ऽवस्था ओषधयो वनस्पतयश्च पार्थिवा दिव्याः पशव आरण्या ग्राम्याश्चापक्षाः पक्षिणश्च व्याप्ताः किलानेन यथायथमहोरात्रे भूतं भवद्भविष्यच्च । नाणुर्वा सत्तातो ऽमुष्य मुच्यमानो ऽस्तित्वमापद्यते ममाग्वा । आपद्यमानो वा ऽस्तित्वं नातथाभावभाव्यालक्षणीयः । अनपनोदनीयतत्सत्तासामान्यानुगतत्वात् ।

४२ पुरुषार्थस्य लक्षणं स्वस्य तु परं माहात्म्यं ततो विनष्टानां तावदार्य्यवंश्यानां विनष्टिरेवासमन्तादिति निरूपणं च ।

पुरुषार्थस्तु साधकबाधकसामग्रीपरिणामसंवेदनाधीनविशिष्टेप्साजिहासाऽनुरूपयथावस्थितवस्तूपायप्रयोगपर्यवसायी धर्मिविशेषः । ईप्साजिहासयोर्वैशिष्ट्यं च स्वस्वेतराभ्युदयसंशीलनौपायिककृतिमत्वसम्बन्धेन । असावप्यर्थः प्रारब्धमिव चराचरव्यवस्थामुदिततरभेदाभि-

नवस्तुसमवायां सर्वास्वप्यवस्थासु परिच्छिनत्त्यविशेषात् । न खल्वेकोऽपि वपुर्धारी स्वस्वरूपोपचयापचययोग्यताऽनुविधायिचेष्टामृते संस्कारविशेषसध्रीचीनां प्रथते कथञ्चिज्जगत्याम् । प्रथमानाः सर्व एवैते निर्वर्णितचेष्टावन्त एवानुभूयन्ते सर्वकालम् । न हि तावच्चेष्टानिर्बद्धा नानाव्यक्तयश्चेष्टाभ्यो व्यावर्तयितुमर्हन्ति स्वाभ्यो वा जातुचित् । व्यावृत्तव्यापारास्तु शनकैर्वा विनश्यदवस्थावन्तोऽनुभूयन्ते सुसमृद्धा अपि समयान्तरे । सुरूपोऽपि विरूपः । सुबुद्धिरप्यबुद्धिः । सुविद्योऽप्यविद्यः । सदाचारोऽप्यसदाचारः । सुनीतिरप्यनीतिः । सुद्रव्योऽप्यद्रव्यः । सुमार्गोऽप्यमार्गः । सुसाधुरप्यसाधुः । सुगतिरप्यगतिः । सुभक्तिरप्यभक्तिः । सुमित्रोऽप्यमित्रः । सुकीर्तिरप्यकीर्तिः । सुयशा अप्ययशाः । सुवीर्योऽप्युच्छन्नवीर्यः । सुसन्तानोऽप्यसन्तानः । सुसाम्राज्योऽप्यनासादिताशन इतीमा अपरिहार्या एव विपरीतप्रत्यया आपद्यन्ते सत्येव दौर्गत्ये यथाऽभ्युक्तपुरुषार्थप्रतिपत्तेर्न्यायप्राप्तायाः ।

केचित्तु प्रारब्धं वा पुरुषार्थमजानाना उभयातिगामेव नैसर्गिकीमप्रमाणपदवीसुसंस्कृतां वृत्तिमनुवर्तमाना यादृच्छिकीं पुनः सामयिकीमालक्ष्यन्ते पुमाँसो भूयाँसः । अन्ये तु दैवमेव स्थितं मन्यमाना अश्रद्दधानाश्च पुरुषप्रवृत्तिं प्रत्युत तस्मै वैरं पुरुतरं प्रयोजयन्तश्च भ्रश्यन्मानसाः पुनः स्वार्थादुद्वीक्ष्यन्ते । अपरे तु पुरुषार्थमेव स्थिततरं ब्रुवाणाः प्रारब्धं च न्यक्कुर्वाणाः प्रवृत्तिमन्तोऽप्यनासादितनिजाभीष्टसारिष्ठविमेदा अन्तरायसमूहैर्मुहुर्मुहुः, पराहण्यमाना अत्रस्यमाना वा तेभ्यः फलं प्रतिपद्यमाना जाग्रति हि जगत्याम् । इत्थं च प्रारब्धपुरुषार्थवा-

दिनावुदासीनाश्चेति त्रयः पक्षिणो जगच्चर्यया ऽधिगम्यन्ते । तत्र त्वादिमान्तिमौ मध्यमाधमौ । अन्तर्वर्ती तूत्तम एव सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्वारस्यादवगम्यते यतो मनीषिनिवहाः सार्वदिका मरमालम्ब्याऽर्जितवन्तोऽर्जयन्तश्चार्थं पुँसामराजन्ताऽथ राजन्ते । विहीनाः पुनरेतेन पुरुषकारेणाभूवन्नथ भवन्त्यपुरुषार्थिनोऽपार्थसार्था वा सर्वशः । निरवशेषा एवार्यवर्षीयाः खल्ववर्चीनाः सार्ववर्णिकाः पुरुषकारैकारिक्तीकृतकरणत्रयात्मान आसन्नेवाविवादं यत एत आस्यजातवाहुजातादयो याथातथ्येन स्वार्थजातात्प्रच्युतिमापन्ना विद्याभ्यः कलाभ्यो नीतिभ्यः सदाचारेभ्यः समयसदुपयोगैकमत्यनिर्व्यसनगुणग्रहणदोषत्यजननिरालस्यादिभ्यश्च निःशङ्कं श्रोत्रियसामन्तसम्भावितादिवंशोत्पन्ना वा तीर्थक्षेत्रराजधानीसदालयानाम् । प्रायशो वसुधेश्वरा हन्त नर्तनखेलनसभ्येतरवादचञ्चुसम्मर्दनपारवश्याभिषाशनसीधुपानद्यूतसमाह्वयाप्रवृत्यनेकाङ्कनासङ्गानियततरानिद्रातन्द्रालस्यादिपारवश्यव्यवहाराविमर्शप्रयुक्तभूयःप्रमदनप्रजाहितविधानविमुखीभवनदुर्व्ययव्यासङ्गसंवर्द्धनविपत्परम्परापरिपतनात्मनो दुःस्वास्थ्यविभेदानाभजन्ते न तु जातु चेतसमाधानपुरःसरं स्वास्थ्यातिशयसम्पादनानुकूलान्धर्मानुदितार्थविपर्ययान् । भूपालानाममीषां मतिप्रदातारः स्वोच्छिष्टाशिनो जना बत चारणादयो दौवारिकादयश्च वञ्चयित्वैवान्तर्मार्जाराश्चाखव इव जिह्मोपायैर्द्विजन्मनोऽपि व्यवहारविदो युक्ततरराज्यतन्त्रतन्त्रान्तररहस्यज्ञाँश्चामृषावादिनो नित्यमाप्रगल्भन्ते । न मनागपि स्वस्वामिसौभाग्यसमुपायानाचक्षते न वा तान्विजानते बोधिता अपि शतशः । नापि तत्र जिज्ञासा तेषामुदेति स्वप्ने वा । सर्वस्या अपि सामग्र्या ए-

तस्या आत्मप्रकृतिं प्रति विपक्षायितत्वात् । न हि तावद्विपक्ष-सामग्रीकाः सपक्षसामग्रीमद्भिः पुँभिः समं सौभ्रात्रमर्हन्ति । इत-रेतरविरुद्धाधिकारसम्परीतमानसत्वात् । एवमनेकप्रकारकासत्स-ङ्गसम्पराहतात्मत्वादेवाऽतनुभूतिमहीकृतप्रार्थितानुभावतनूभवतनूभ-वत्वेऽपि युगपद्वा पर्यायेण विनष्टविभवातिशयाः परिभवभूमयो निरन्तरं भूत्वा ययुरेवास्तं दुर्हृदया इति नेह कश्चित्सम्राड् वा सम्राट्पुरुषो देशकालादिर्वाऽपराध्यति कथञ्चिद्वा । यथाभूतम-ध्यारोपयन्तोऽपराधं सम्राट्पुरोगमेषूपन्यस्तपराभूतिभावसामन्ता-त्मदौरात्म्यफलप्रदायिषूज्झितविचारा एवापराद्ध्यन्ति । नाऽपि ते सुतरां तटस्थीभूय विचारमवतारयन्तो वा सुधीभूय सन्मार्गमवबो-धयन्तः क्वचिदप्यपराधमृच्छन्ति विमलप्रमेयप्रचारानुरूपमतिमा-न्या हि महात्मानोऽनभिप्रेतव्यवहारफलसम्बन्धा अपि वि-श्वस्मिँन् ।

४३ पुनरप्याक्षेपपुरस्सरमार्य्यवंश्यधराधीशादीनां प्रायेणाद्याशेषगुणविप्लवो विजयिनां ननु हूणप्रभूणामशेषगुणमहालक्ष्मीसंशालितेति विशिष्यैव सङ्कीर्त्तनम् ।

ननु त्वयैव ज्योतिश्चक्रे पुण्यपत्तननागपुरमाहिषपुरल-वपुरादिभूयोराज्याधिपतिपदप्रच्युतिप्रयुक्तं ता-वद्दूषणमाङ्गलसम्राट्पुरुषधौरेयेष्वभिहितवता ऽन्याँश्च दोषविभेदान्निरूपितवता च कथमत्रा-ङ्गलानां साम्राज्योपनिषद्धन्याय्यप्रवृत्तिरप्युप-पाद्यताम् । न खल्वसौ दोषः । सामान्यविशे-षजनश्रुत्यनुवादोपादानोपहितव्यवधानवत्वेना-स्मार्कीननिरूढाऽभिप्रायसन्निधानसाक्षात्प्रत्यास-त्या निरूपणस्यास्यैव पुरुतरोपपत्तिमहिम्ना न्याय्यप्रत्ययस-मुद्दीपनैकस्वभाववत्वात् । एतावता निरूपणमेतद्धि भारतमण्डले-शानधरीकृत्य पुरुषविभेदानां शूरत्वधीरत्वविद्यावत्वोद्योगवत्त्वनि-

रालस्योपलालितसमयमात्रसमुपयोगकारित्वनिग्रहाऽनुग्रहव्यवहा-
रपरायणत्वबीभत्सानिदानक्रियासामान्यपराङ्मुखत्वप्रकृतिमण्ड-
लीहिताभिधायिकलाविशेषयोजयितृत्वकण्टकितपदवीशोधयितृत्व-
विश्वजनीनारोग्यदायिभेषजालयादिप्रतिष्ठापयितृत्वविविधविद्याक-
लाकलापशिक्षणशालासंस्थापयितृत्वसमभ्यस्तविद्याकलापरीक्षणस-
मुत्तीर्णमानवाभ्युदयपारम्परीसम्प्रापकत्वविनिवृत्तनिर्वेशाचोत्तमौ-
च्छ्वासान्निरवच्छिन्नवेतनार्थवितीर्णत्वप्रजाचेतोहरणशीलितकलाव-
त्वगुणैकप्रग्रहणप्रयुक्तदीक्षाधरत्वमुद्रणसरण्योत्सन्नप्रायसर्वविध-
निबन्धसंरक्षित्वोन्नुङ्गधीविलाससंचोदितधूमशकटतारायन्त्रभूविमा-
नमातरिश्वसञ्चारातियायियोग्यतावच्चरणानिर्माणवत्वादयस्तुलनास-
हिष्णवो विश्वजनीनप्रयोजनप्रसाधनपटवश्च विश्वोल्लासवासनासं-
वर्धनबद्धसन्धा अध्यक्षमीक्ष्यन्ते प्रभावभावाः शतधा । न चो-
ल्लिखितमण्डलेशमतिविभ्रमदौर्भाग्यमेवाङ्कलविशालप्रज्ञासौभाग्या-
तिशयपराभूतं नाभूदिति भूमितव्यम् । न हि तावद् दुर्गन्धोत्पत्ति-
मृते तदपनायकसामग्र्या वा ततो व्यापकसत्तावत्सुगन्धस्य प्र-
त्यवस्थानप्रसक्तिरुपजायते । स्वात्माऽपि दौर्गन्ध्यं न सहत इति
किमुतात्मा परेषाम् । वैमत्यं वा हानिं वाऽद्धा प्रयोजयद्भ्यो
बान्धवेभ्यो वियोजयन्तो जवन्यजा अपि मित्रायन्ते । यथा चा-
म्नायते " आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती " ति । अय-
मर्थः सर्वसाधारणोऽपि " यशो जनेऽसानिस्वाहा । श्रेयान् व-
स्यसोऽसानि स्वाहा । असन्तुष्टो द्विजो नष्टः सन्तुष्ट इव पा-
र्थिवः । अजितं जेतुमन्विच्छेत् । यश आत्मीयं प्रसारयेदि "
त्याद्याः श्रुतयः स्मृतयश्च सामान्येनात्मनो यशःकीर्त्यैश्वर्यार्थि
यत्नातिशयमवबोधयन्तोऽसाधारण्येन पार्थिवानां तमेतमैकक-

Scanned with CamScanner

ण्ठ्येन विदधते प्रत्युत तदादेः परितृप्तिं मन्यमानानामात्महानि-माचक्षाणा यथोदितनरेशवृन्दपदप्रच्यवनादिगोचरा मतीरर्वाचीना निराचक्षते। यशो यशस्वी जने जनसमूहे असानि भवानि । श्रेयान् प्रशस्यतरो वस्यसो वसीयसो वसुतराद्वसुमत्तराद्वा असानि भवानीत्यसौ श्रुत्योरर्थः । ऋजुरर्थः स्मृतीनाम् । आसुरप्यात्मयशसः सम्पादनाय दुरुद्धरतमामप्युद्धर्तुमविकम्प्यमपि विकम्पयितुमतिदीनैरपि रदनैरेवात्मीयैर्नगं तावद्ययोत्साहं खात्वा समाख्यायते पुरुषार्थदेशीयतया । अयमपि स्वकृत्यान्न मुच्यते यदा किमु वक्तव्यं बुद्धिजीविभ्यः कर्तृभ्यश्च व्यापकसत्तासम्प्रत्ययसमूहोपहितसाम्राज्यसम्पत्सम्पन्ना विदध्युर्निजेतिकर्तव्यतां निःशङ्कमिति। वस्तुतस्तु गुणायैव स्पृहयन्तो दोषाय हि वैरायमाणा "गुणा मान्यस्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वय„इति च न्यायमनुवर्तमानाः सर्व एव हि विचारवरास्तावतैवात्मानं कृतार्थयितुमुत्सहन्ते । नो खल्वपुमर्थनिदानभूततद्गोचरसङ्कोचविकासपुरोगमान्प्रवर्तयेयुर्याथात्म्यतृष्णया प्रेर्यमाणाः । ननु साजात्याद्यभिमानिनां नो वैजात्यादिकृतवर्तनवैषम्यं कथमिष्यताम् । नैष दोषः । आत्मसुखाद्यनुभूतिहेतुभूतप्रक्रियायाः पुरो न्याय्याया वैजात्यस्याप्याकिञ्चित्करत्वात् । न हि सजातीया वा साजात्यफलं प्रयच्छमानाः सर्वस्मै सर्वदाऽनुभूयन्ते किन्तु कदाचित्कस्मैचिद्विजातीयमपि । न वा विजातीया विजातीयेभ्यः प्रतिकुर्युरेवेति शक्यते नियन्तुम् । तथाविधेभ्योऽपि सकाशात्तथाविधानामुपकारस्यैवानुभविकत्वात् । एवं चेयमपि नावकाशं भजेदेवाशङ्का नूनमाङ्गलसम्राट्पुरुषाणामत्यासन्नश्रेयोऽभिजननव्यवहारप्रस्थानानां पुरोभागे । फलपर्यवसानप्रकारनिर्ग्राहकप्रारब्धपुरुषार्थयोरन्यतरस्मिन्नप्यपरि-

निष्ठितान्तरङ्गानामार्यवसुमतीसन्तानभूतसाम्प्रतिकोत्तुङ्गश्रेणीनां महाधीमान्द्यमपेक्ष्य प्रायेणाभ्युदयचूडामणिं नाम पुरुषार्थमभ्यर्जयन्तश्चैत आङ्गलसम्राट्पुरुषविशेषाः पदवीं स्थेम्नो महिम्नो गरिम्णश्चारूढा अस्मन्मानसोल्लाससमाह्लादशरच्चमत्कृतचन्द्रमा इव संशोभन्ते कलाकलापाऽऽविपाकाः । न चेदं ख्यातिलाभपूजार्थवचोऽस्मदीयं तेषां स्तवनात्मकमेवेति चोदितव्यम् । पुरुषार्थिपुरुषर्षभप्रवृत्तिपरिपाटीपर्यालोचनाधीनसहृदयभावैकनीयमानश्लाघायाः सौशील्यादिदोग्ध्र्याः ख्यात्याद्यनपेक्षस्वभाववत्वात् । न हि गुणिनं गुणीति ब्रुवाणा गुणरागिणो विजातीयवचोनिचयप्रयोक्तार इव चारणादयो विरूपविकल्पास्पदतामभिपद्येयुः कथञ्चिच्च । न हि पुनर्वेको मीनार्भकापहर्तृविधर्मिध्यानैकतान इति मुनीन्द्रा अपि परिहृतमानसचापला अनाधेयातिशयसमाधानपरिपाकपारङ्गमास्तद्वत्तयाऽर्हन्त्यनुमातुम् । न वाऽनुमास्यन्ति लिङ्गाभासैरापातप्रतीत्यापादकैर्न्यायविदः । ये च व्यवहारतुरङ्गममधिरूढा अपि गतिविन्यासवैशारद्यात्प्रमाद्येयुर्यथोदितपुंप्रयत्नप्रत्ययलक्षणात्पतेयुरेव पदे पदे त एते विषमे पथि विपदात्मन्यासमन्तात् । मैवैते प्रज्ञाजीविनः पशुरिव रोमन्थं विदधानः पराभवेयुः पुरुषार्थादित्यधिकरोति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणशिष्टाचारमानव्यक्तिरेतानत्र निरवशेषान् । दर्शितान्यपि पुरस्तान्मानवचाँसि दर्शयिष्यन्ते परस्तादपि निमित्तान्तरात्तथाहि । यद्यपि प्रवृत्तिलक्षणे मार्गे यथायथं निरूपकप्रमाणान्तर्हृदयवचनाविभेदोपन्यसनमकार्युद्देशान्तरयोगात्तथाऽपि नैतावता प्रतिपिपादयिषितवस्तुविशेषप्रतिपत्तिप्रसूत्युपपत्तये प्राधान्येन ततो विलक्षणप्रस्थानतयाऽभिमन्यमाननिवृत्तिलक्षणे तस्मिन्नप्रति-

पाद्यैव प्रारब्धं भूयो भूयः पुरुषार्थमुद्योतयद्वचोजातमुदाहरामस्तथाहि । यथा चाम्नायते "तथा हैनं श्रीरामचन्द्रं मारुतिः पप्रच्छ । केयं जीवन्मुक्तिः केयं विदेहमुक्तिः किं वा तत्र प्रमाणं कथं वा तत्सिद्धिः । सिद्ध्या वा किं प्रयोजनमि" ति प्रश्नं प्रस्तुत्य "सहोवाच श्रीरामः । पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादिलक्षणश्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वाद्बन्धो भवति तन्निरोधनं जीवन्मुक्तिः । उपाधिविनिर्मुक्तघटाकाशवत्प्रारब्धक्षयाद्विदेहमुक्तिः। जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरष्टोत्तरशतोपनिषदः प्रमाणम् । कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्तिद्वारा नित्यानन्दावाप्तिः प्रयोजनं भवति। तच्च पुरुषप्रयत्नसाध्यं भवति। यथा पुत्रकामेष्ट्यादिना कर्मणा पुत्रं वाणिज्यादिना वित्तं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं तथा पुरुषप्रयत्नसाध्यवेदान्तश्रवणादिजनितसमाधिना जीवन्मुक्त्यादिलाभो भवती,,त्यन्तं वस्तुतत्वमुत्तरसौरम्यभरं मुक्तिकायामुपनिषदि। एतेन मुक्त्योरुभयात्मनोः प्रयोजनभूतनित्यानन्दावाप्तिप्रयोजकीभूतश्रवणाद्यत्यासन्नसाधनसाध्यसमाधेरप्यभ्यर्हिततमपुरुषप्रयत्नपरायत्तता ऽधिगम्यते । परिनिष्ठितवस्तुनोऽप्येवंविधत्वेऽपरिनिष्ठितार्थपटल्याः पुरुषोद्योगैकसमाश्रयीभूतस्वरूपनिष्पादनावत्वमभ्यर्हिततरं भवत्येव सहस्रधा । यस्तूपतिष्ठेद्व्यावृत्तमतिः पुरुषोद्योगात्स चासावसम्पन्नात्ममनोरथव्यूहनिराश्रयश्चाकिञ्चित्करः पर्यवस्येदित्यवोचाम प्रागेव ।

४४ पुरुषकार एव सकलश्रेयोनिदानमित्यत्र श्रुतिशिरोवचनोपन्यासः ।

औरसा हि राजपुत्रा राज्यश्रियमनाप्नुवाना आप्नुवाना एवासम्बद्धा आत्मकुटुम्बकेन विद्यावन्तो ज्येष्ठलक्ष्मीं समाश्रयन्तो निरक्षरभट्टारकास्तु र-

४५ पुनरप्यत्र शङ्कापरीहारः ।

मामखण्डां समाराधयन्तः सुनीतिमन्तो जनाः परमख्यातेर्भवन्तो दुर्नीतिमन्तः पुनः ख्यात्यतिशयमाभजन्तः कृतकार्यास्तत्तस्य नियतं फलमनामादयन्तोऽकृतकार्यास्त्वारादेव फलभारं भूयो भूयोऽधिगच्छन्त आलक्ष्यन्त इतीदमाद्युदाहरणमपि सद्यः समयान्तरे वा पुरुषकारोद्दीपितमेव दैवाख्यं वस्त्वदृष्टापरपर्यायं व्यञ्जयतीत्यनेनाऽपि प्रज्ञाप्रेक्षावतां पुरुषार्थ एव सङ्ग्रहणीया । अकारणककार्योत्पत्तेरन्याय्यत्वात् । वासनासामान्यसंसिद्धौ सुधाधारास्थानीयपौरुषविशेषप्रतिपत्तौ सत्यां साधकतमायां तत्स्वरूपपरिग्राहकप्रमाणवचांसि हि " उच्छास्त्रं शास्त्रितं चेति पौरुषं द्विविधं मतम् । तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमार्थाय शास्त्रितमि,,त्येवमादीनि श्रौतानि शास्त्रविहिताविहिते पौरुषे प्रतिपादयन्ति फलमप्येतयोरितरेतरविरुद्धमादिशन्ति । वासनामधिकृत्य तु " द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च तौ । वासनौघेन शुद्धेन तत्र चेदनुनीयसे । तत्क्रमेणाशु तेनैव मामकं पदमाप्नुही ,, त्युत्तरागीः परमपदावाप्तिं तावच्छुद्धवासनायाः फलमवबोधयति । अशुद्धवासनाविपत्ताव"प्यथ चेदशुभो भावस्त्वां योजयत्यतिसङ्कटे । प्राक्तनस्तदसौ यत्नाज्जेतव्यो भवता कप,, इत्यसावुत्तरतरा वाग्यत्नातिशयेन बलवत्तरसाङ्कट्यादप्यपहानिं सम्पत्स्यमानामावेदयति वा दयावती । पुनरप्यस्यैव विस्पष्टप्रतीत्युपपत्तये " शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् । पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि । अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतारयेत् । अशुभाच्चालितं याति शुभं तस्मादपीतरत् । पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकमि,, तीद-

४६ पुनरपि पुरुषार्थ एव प्रोत्साहयन्तीनां श्रुतीनामुपन्यासः ।

मादिवचोजातमुत्तरतममतिकारुणिकमाश्रीयतां तावत् । अयमत्र निष्कर्षः । प्रारब्धपुरुषार्थयोर्बीजाङ्कुरादिस्थानीययोरविचारणावशादितरेतरविलक्षणस्वभावभावितया-ऽभिप्रेयमाणयोः स्थितिस्वारसिकीं पर्यालोचितवतां तावत्त्रैविद्यवृद्धानाञ्च महाजनप्रणालीशिखामणिभूतानां वचोवल्लरीलावण्याद्युपलालिततर्कानेकत्वमहिम्ना भूयोदर्शनादत्युल्बणानुभूत्यनुविधायिना दैवं खलु बीजस्थानस्थाय्युत्तरकालीनपुरुषार्थसमारम्भसामान्यहेतुभूतमाद्रियते । निराबाधम् । यथैव धरित्रीसंस्करणमेघोदयसंस्फुरणकौशलयोगिकृषीवलसामयिकसंयोजनादृते समृद्धसत्ताकमप्यङ्कुरपत्रकाण्डनालगर्भशूकपुष्पफलभावेन परिणेतुं न प्रभवेद्बीजं क्षेत्रे ननु कुत्रचिद्वा । फलपर्यन्तकालाभ्यन्तरे, यथा पुनरन्तराया अतिवृष्ट्यनावृष्टिपुरोगमेतिबाधापरपर्याया आत्मप्रवृत्त्युपमर्देनानुगृह्णीयुर्निगृह्णीयुश्चोपर्युपर्युद्भवद्विकल्पशतानि स्वरसगत्या तथैवेह शुद्धभावोपगूहितनिश्चितधीसम्प्रत्ययसहभाव्यत्यासन्नास्थास्वास्थ्यादिसम्प्रयोगानुकूलदेहश्रममेधाव्यापाराभिज्ञानकलाप्रावीण्यशौर्यप्रजारञ्जनकरणत्रयीकौशलयज्ञविज्ञानप्रमुखनियतगुणप्रभवनित्यनिरन्तरकृत्यावर्तनलक्षणां किल निजोद्दिष्टपरिणामप्रतीतिजनकपुरुषकारसम्पत्तिमन्तरा करणात्मकं नो दैवं कृषिविद्यावाणिज्यराज्यभोज्यस्वर्गापवर्गाख्यं वस्तूपस्थापयितुं न क्षमते । अभिव्यञ्जकाप्रवृत्ता वाभिव्यक्तेरसत्वाकारकत्वात् । सम्पन्नाशेषविशेषमपि बीजं तद्भिर्भजितदशायां वा क्लेदितशोषिताद्यवस्थायां प्रतिकूलपुरुषकारवञ्चनागोचरं सत्स्वभावमेवात्मीयं जहाति किलाविवादं जह-

४७ पुरुषार्थ एव प्रारब्धमारचयन्नप्युभावेवाम् ऐकात्म्यतया स्थूलसूक्ष्मभावापन्नतया वा कार्य्यसिद्धिसम्पादकाविति सिद्धान्तितो ऽर्थः ।

ति हि रसा भूयाँसः सत्तां स्वां सद्य एव सम्पर्कवैपरीत्यरूषित-माधुर्यादयो यथायोगम् । इदमिदं ह्यनुभूत्यास्पदमनवद्यतयाऽभि-मन्यमानमपि दैवमवद्यदशाविशेषमासेवत इति । एवं च विकलपुरुष-कारसंभाराकारकलनावशंवददैवस्याकार्यकरत्वे कार्यकरत्वे च ततो विपर्ययप्रत्ययसन्तानसम्पत्सम्पन्नस्य यथाभूतमेव श्रद्धातव्यं ना-यथाभूतमिति निकृष्टाकूतास्ते न प्रमाद्यन्ति हृद्यान्तर्हृदयाः सक-लादपि भावग्रामात् । इदमेवाभिसन्धाय " केचिद्दैवात्स्वभावाच्च कालात्पुरुषकारतः । संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धय " इति वादिविकल्पान्नानाविधान् । प्रत्यपादयदत्रभवान्याज्ञवल्क्यः प्रातिस्विकरूपेणैतेषां हेतुभावाभ्युपगमे सङ्घीभावेन वा निर्ग्राह-कसामर्थ्याभावमालक्ष्य कार्यानिर्वर्तकत्वात्मकमस्वारस्यैकद्योतनाय केचित्पदं प्रायुङ्क्त । अभिव्यञ्जकपरिकरसामान्यहीनं तावत्केवलं दैवं नालं किल क्रियां कामपि निर्वोढुमित्यसौ प्रसिध्यत्येव न्यू-नता तस्मिन् । स्वभावश्च पदार्थगता प्रतिनियतशक्तिः सेयं स्व-संयोजकसामग्रीमृग्या न शक्नुयादत्यासन्नकार्यव्यक्तिं प्रख्यापयितु-मित्ययोग्यताऽस्ति तस्याम् । कालश्च पदार्थानां विपरिणमयिता पदार्थविभेदः । स न खलु दिग्देशादिसाधारणकारणासहभावी प्रभवे-देव प्रयोजयितुं कार्यतन्त्रम् । नैकल एव पुरुषकारो युक्तियुक्त-सम्भारसमाधानानधीनो न क्षमते परिणामनिदानतामधिगन्तुम् । सर्वेषामप्यमीषां संहतिसम्भवेऽपि संहर्तुरधिकयोग्यतावतः सा-न्निध्याभावादस्ति ह्यप्रयोजकता संयोगस्याऽपि । इत्थं पञ्चाप्यमी पक्षाः सावद्या एव पर्यवस्यन्तः स्वात्मगतनिरवद्यताचिन्तायां पुनः स एष परमर्षि "यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् । एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यती"त्युत्तरस्मृत्या पुरुषकारप्रसूति-

Scanned with CamScanner

प्रत्ययपरायत्तस्वरूपयोग्यतापत्तिलक्षणां तावत्सिद्धिं दैवस्य सोदाहरणं निरणैषीन्निर्दुष्टाम् । चक्रस्योदाहरणं हि द्वयोरपि पुरुषकारदैवयोरन्यूनानतिरिक्तगतिविशेषशालिनोरन्योन्याकुण्ठनेन फलं न कुण्ठति कुण्ठनेन तु कुण्ठत्येवोभयं युगपद्वेत्यैकात्म्यप्रत्यासत्तिमबाधितानुभूतिसमारूढां निराह निर्व्याजम् । तथा चाव्याकृतदशाविशेषनाम्नी नाम दैवव्यक्तिर्व्याकृतदशाविशेषविग्रहपुरुषकाराभिधेयाधियं बिभ्राणा न बिभर्त्येव तां ततो विधर्मिविषयां वेलायां नूनं व्यावहारिक्याम् । पारमार्थिक्यां तु बीजव्यक्तिरिव स्वयमव्यक्तैवेति व्यक्तीकारक्रियाकालीनकल्पनाभागिनी न भवेद्धन्त निलीनस्वरूपप्रकारपर्यवसन्ना । अत एव "सर्वमेवेह हि सदा संसारे रघुनन्दन। सम्यक्प्रयत्नात्सर्वेण पौरुषेणैव नान्यथे"ति निगदे किल वल्मीकजन्मना वासिष्ठे । एतेन वर्णितविधया पौरुषमेव प्रारब्धप्राधान्यव्यवच्छेदकार्येवकारबललभ्यमाद्रियामहे शश्वच्छूद्धमहे च। दैवं तावत्पङ्गुस्थानीयमालस्यादिसमायोगाच्छरणीकुर्वाणैरुपरतिमिषेण पौरुषं पुनरकुर्वद्भिश्च भूयत एवान्तं या-

४८ प्रारब्धे बत श्रद्धामिषेणास्पृष्टपुरुषकाराणां पुनरालस्यादिपराहतकरणत्रयाणां दीनतादशामपेक्ष्य तद्विपर्ययेण समुपाश्रितपुरुषार्थानां सर्वतः कृतकृत्यता पुरुषभाणामिति फलितोऽर्थः ।

त्वा यावदर्थनिःश्रीकैर्मानवापसदैरिति नाप्रत्यक्षं परीक्षकाणामिति च स्थितम्। एवमद्य दुर्दैवपराभाक्तिहृदयानामवद्यशिक्षाविभेदापविद्धविकृतपरिणामा हन्त निखशेषभारतधरित्रीप्रकृतिपूगानांस्वेभ्यः पुनः प्रशास्तृभ्यो व्यसनविषवल्लीफलप्रसवात्मान एवालक्ष्यन्ते । शिक्षा सेयमशिक्षणीयनयातिशयशाल्याङ्गलविद्यायाः प्रकृताप्रकृतैतिह्यपटलीसंस्तवविन्यासशीलिताया एवास्ति वस्तुवृत्त्या । नै-

४९ भारतवासिनामाङ्गलभाषादिशिक्षणमहितावहमेवेति निरूपणम् ।

Scanned with CamScanner

तस्याः सर्ववर्गीया एवार्जयितारः शिष्याः सन्तः प्रसादं तावच्छास्त्र्याः स्वस्याः स्थानिनं लेभिरे । अपि त्वस्थानिनमेव तमेतमकार्यकरणक्षमञ्चाप्रयोजकयोजनावन्तमाभेजिरे । अधिकार्य्यनधिकारिभेदभिन्नसमयसम्पत्तेरेव सुप्रसादसाधिन्यास्ततो दवीयस्त्वात् । नो खलु मानवाः सार्वदिका आ निहीननिषादेभ्य आ च सामन्तसम्भावितसत्तमेभ्योऽनन्यभावमधिरोहन्तो वा हन्ताधिरोहयन्तो मनागप्यभूवन्राजविद्याऽभ्यसनशीलितयैतावदालक्षिताः । त एव किलाधिकृतास्तत्र ये चाधिकृतनरवरपरम्पराकाः प्रायशः । तेन च स्वे वा स्वस्वामिनो भूयो भूयश्श्रेयः पदमन्वभूवन् । अधिकृतपरम्पराकपुरुषविशेषैकसङ्क्लृप्ततया शिक्षावस्तुनः कृतकृत्यत्वात् । अन्यथा तं तमर्थं प्रति प्रातिस्विकरूपेण सन्नियताः सर्व एवाधिकारिणो भवेयुरेव सङ्कीर्णाः । न ह्यसङ्कीर्णव्यवस्थामात्रदेहान्यतमावयवो ह्यधिकारी स्वासाधारण्येन च रूपेण प्रतीतिमभ्यागच्छेत् । अनभ्युपगच्छन्नेवायमसन्नेव सन्नात्मानमृते विषयो वा न प्रसिध्येत् । प्रयोजनसम्बन्धौ तु प्रकृते तत्सत्तानधीनसत्तावत्तया निरात्मकौ सम्पद्येयाताम् । इत्थञ्चानिष्टम् । तदेतन्माप्रापदित्यनुबन्धचतुष्टयमपरिहार्यमेवोपनमते । तथा च शिक्षा हन्तैषा शिक्ष्यमाणगुणगणव्यापृतात्मावच्छेदेनैव स्वात्मलाभं प्रख्यापयन्ती विकृतात्मतामतद्धर्मावच्छिन्नेष्वाधत्ते । तथा हि, सकला एव कारवः स्वक्रियां मुञ्चन्तः शिक्षायामुदितायामाप्रवृत्तमतिप्रत्यया यथाकथञ्चिदर्जितप्रत्यया वा करालप्रकारागारा अध्यक्षमीक्ष्यन्ते । आदौ पुनर्मध्ये वाऽभ्यासदशायाञ्शिक्षामिमां क्लेशात्मिकां निश्चिन्वाना नोभयोरपि पथोः प्रयोजकभावं प्रतिपद्यन्त इतितो भ्रष्टस्ततो वा भ्रष्ट-

इति न्यायस्योदाहरणभूमयो भवन्त्येवाविवादम् । भृतकश्रेणय-श्चात्मनां कृत्येभ्यो विमुच्यमाना आपत्तरदशामुपर्य्युपर्युपादद-ना हता एवासमन्तात् । छायां पुनर्वेषभाषास्वभावादिशैल्या आङ्ग्लानां स्वीकुर्वाणा स्तथैव स्वीयां वा परकीयां परिणामप्रस-क्तिमनीक्षमाणा मार्गमाणाश्चोपायाभासानुभयोरप्यभद्रप्रदान्हि'तं प्रति लोकानामपुरुषकारहतानां लालप्यमाना हन्तान्तं गत्वा विषमविषभाषाभिस्तातप्यमानाः सम्प्रतीयन्ते । एतावता शि-क्षाया एतस्या दातारश्च प्रतिग्रहीतार आङ्ग्लाश्चार्यवर्षीया उ-पर्य्युपरि पश्चात्तापभाजो भवितारश्चाविवादम् । उभयोरप्यनि-ष्टस्यैवान्ते प्रसूतिविषयत्वात् । तथा च शिक्षणमेतत्साम्प्रतिक-माङ्ग्लानां प्रभून्पुनः प्रजादूषितत्वदयतामेवापादयामास । व्या-पादयामास चाभितः स्थिरतरार्थानुभयतः श्रेयोवहान्नाम त्रिव-र्गापरपर्य्यायान् ।

नन्वाङ्ग्लप्रभुभिः पुराभवैः सहकारिमतिप्रदातृभिस्तदु-पाश्यायस्थानीयमनुजाविभेदैश्चात्ममतप्रसारणा-यार्यवर्षीयेष्वभितो विनिविष्टा पुनरभीष्टमाप्र-साधितवती शिक्षा हन्तैषा चकास्त्येवाभ्युदयिकी । बाढम् । वि-ना तु शिक्षणेनैतेन शिक्षयैव पुनरार्यवर्षीयगीर्वाणभारत्यास्त-दनु स्वस्वप्रान्तीयप्राकृतभाषाया अथापि कथञ्चिद्राजकार्यकृता-भिनिवेशानां यावदर्थोपपन्नाङ्ग्लवाणीपरिचयमात्रेण वाऽनपका-रिमनःपरिणामजननेन नरनरेन्द्रयोरितोप्यतिशयिताभ्युदयानु-भूतिस्सदनुमानपदवीसमारोहा खल्वभ्रान्ता यदर्थोऽसावायासः समाद्रियते प्रयोक्तृभिः सूक्ष्मेक्षिकया । अप्रयोजकप्रकृतिके तु प्र-कृतिमण्डले मन्यमानोऽपि लाभो भवेदेवालाभात्मा प्रभूणाम् ।

५० तदंशे सञ्जा-तशङ्काया: परी-हार: ।

सप्रयोजके तु तस्मिन्प्रभुता वा तन्निरूपिता यशस्विनी स्यात् । पारिदेवना तु सम्प्रत्युदासीनानामियमेव हि या एता उदीरित-शिक्षा भारतप्रकृतयः प्रायशः स्वाभ्युदयकारिभ्यः समभ्यस-नीयाभ्यसन--समुपादेयोपादान--सङ्ग्राह्यैकग्रहण--सम्भाव्यैकभा-वन-सुविमृश्यैकविमर्शन-समाश्वास्यैकसमाश्वसन--सुभक्ष्यैकभक्षण-सुपानैकपान-सुगम्यामात्रगमन--सुपूज्यैकपूजन--सन्तोषणीयतोष-ण-स्वाराध्यैकसमाराधन--सन्ध्येयैकध्यान-स्वानुष्ठेयानुष्ठानादीति-कर्त्तव्येभ्यः प्रच्युतिमुपयातास्तता विपरीतमतिप्रचारान्बहुतरस-माजादिदुरूहव्यूहात्मनो निश्शङ्कं कुर्वाणा भारतसन्तानयशःश-शाङ्कराहवः समुदिता इति । सामाजिकाः खल्वमी बाह्याकारेणा-पि धर्ममात्मनां सनातनं विद्विषन्तोऽन्तरङ्गरीत्या प्रभुषु वैमनस्य-फलिनीश्चेष्टा इतस्ततः प्रतिपादयन्तीति जनश्रुतिपदवीं हन्ताऽऽ-रोहन्ति हि मतिमन्तो वा । यथा हीमे धर्मन्तावद्विद्वत्पित्रादि-प्रणालीसमायातमपि न राचन्ते तथैवेह शास्तुरपि राज्ञो वशीभूय नेच्छन्ति तावद्वर्त्तनमात्मनो नितराम् । अपि तूपायैरनपायप्रा-यैस्सदातनधर्माचरणव्यतिक्रमणव्याजेनाभिप्रायान्तरमुत्पादयन्त-स्तत्स्वारस्यबलेन राजन्यप्यभक्तिमत्तया विभाव्यमाना आपद्यन्ते। यत्कार्यसम्पादनाय निमित्तीकृतं बहिरङ्गतो यन्मुख्यमेव तदेतदुप-नमते न तु गौणम् । तस्यैवाभ्यर्हितत्वात् । अङ्गेनापराधे क-रणभूतेन विहितेऽप्यङ्गिन एवापराधविभेदफलभागित्वात्करणिनः। एवञ्च केचिदेव जना दारुणसमाचारा मृदुलप्रचारशीलिनो-ऽप्यात्मीयान्कलुषीकर्त्तुं प्रभवेयुर्यथोद्देशम् ।

वस्तुतस्तु नेमे लेशं विद्याया आन्वीक्षिक्यास्तत्प्रयोक्तृ-नरशार्दूलचेतश्चमत्कृतेस्तदनुमोदनदातृमतिमत्पुङ्गवानां वा त-

५१ तच्छिक्षणकृतदोषविशेषप्रदर्शनम् ।

त्फलितार्थानां विजानते नितराम् । नानानावा दुराग्रहगृहीतहृदया अस्वरूपाभिज्ञानप्राया इवाचरन्ति तत्र तत्र । नतु मात्त्वर्थानामर्थविदां वा सौमनस्यं वाञ्छन्ति विपुलवैरवैश्वानरज्वालाजटाला इवेति नाविदितं विदितव्यवहाररहस्यानाम् । सर्वसाधारणास्तूदीरितनामाङ्गलककलाकलापरसं सुधावत्पिबन्त इवापतृहताशेषदेहावयवरसविशेषाः समन्ततोऽनुभूयन्ते । विविधविषयविनिवेदकबहुवाङ्गलभाषानिबन्धव्यासङ्गनिरता हन्तैते भारतकुमाराः पुनर्युवानोऽमितश्रमसमाक्षिप्तात्मानः स्ववयोनियामकलावण्यशौर्यवीर्यवत्त्वाद्यसाधारणगुणविहीना वार्द्धक्यसञ्चरन्नयनवैकल्यातिसारक्षयपुरोगमामयबाहुल्येन नीयमानाश्च निरुत्साहा यावत्पुरुषार्थपराहतात्मानो निरीक्ष्यन्ते प्रायशः। क्वचिदेवंभूताः क्रियायां व्यवहारिक्यां कञ्चित्कालं प्रवृत्ता अप्यप्रवृत्तप्राया एव फलतः पर्य्यवस्यन्ति धार्मिक्याञ्च । अभ्यसनशैली नूनमियमादित एव नास्तिक्यमापादयन्ती च मत्यामामुष्मिकोपायपरतायामतावद्दूरीकरोत्येवैवंविधाननिशमात्मसात्कुर्वाणा प्रतिप्रत्ययम् । सर्व एवैत एकानुभवप्रत्ययसमारूढाः प्रत्ययान्तरमप्रतिपद्यमानाः पुरुषार्थचतुष्टयात्प्रच्युता भवन्ति निर्दिष्टाः । प्रत्यर्थमनीदृशाः शश्वन्मलिनमनसो विचेष्टन्त इति न ह्यस्ति पारोक्ष्यं परीक्षकहृदयानाम् ।

इत्थञ्च गृहीयराजकीयसामाजिकीयधर्मीयसम्प्रयोगानर्हमतिमत्ता-

५२ भारतवर्षीयानां संस्कृतप्राकृतादिशिक्षैव श्रेयस्करी तथैवाङ्गलानामाङ्गलभाषा-

सुदूरगानां नामार्य्यवर्षीयाणां समूलोन्मूलमेवाङ्गलभाषाशिक्षासरण्यां पुनर्विस्मरणोपायसंयोजनमर्हति तरां कर्त्तव्यवर्गाग्रेसरमिदानीं प्रभूणां नो यथान्यायम् । एतेन प्रजाभ्यः स्वस्ति प्रभुभ्यश्च

वेर्यवनानां पुनरस्वीपारस्यादेरिति वर्णनम् ।

स्वस्ति सम्पत्स्यते यथाशास्त्रम् । अत एव ब्रह्मक्षत्रादयो निजनिजवर्णानुगुण्येन गीर्वाणभाषाञ्च देशभाषामभ्यसेयुर्यथेच्छम् । कला अप्येतयोरेव जानीयुर्यथोत्साहम् । अनुशासनानि वा प्रभूणामाङ्गलानामेवंविधशिक्षाविधानविषयाण्येव सञ्चरेयुः । स्वस्वप्रान्ते प्रान्तान्तरभाषां वा मानवान्राज्यव्यवहारेषु माप्रवेशयेयुर्येन हि प्रान्तवासिनः प्रमुदितहृदयाश्चाव्यग्रचेतस्सञ्चारा निर्वर्त्तयेयू राज्यकर्माणि । सौमनस्यानि नूनं नरनरेश्वरयोरुत्तरोत्तरमृच्छेयुरभिवृद्धिम् । सर्वानेव लेखनसम्भारान्प्रान्तव्यवहाराणां प्रान्तवासिन एवाधिकारिणो निरूपयेयुः । तदध्यक्षा ह्याङ्गलाः स्वप्रयोजननिर्वहणाय प्रान्तभाषामभ्यसेयुः । न तु जात्वालस्यवशाद्राजसभावव्याजाद्वा तदभ्यसनव्यापाराद्विरमेयुः । न जात्वात्मनामाङ्गलभाषाया अभिवृद्धिं भारतवर्षीयेषु विधायौन्नत्यं राज्यलक्ष्म्याः सम्पद्येर्यत एतस्याः सम्भारा अन्यादृशा विन्यस्ताः । ते च शौर्य्यवीर्य्यकलाप्रावीण्यप्रकृतिचेतोहरत्वादयो धर्माः सङ्कल्पाः । प्रकृतिप्रकृतीश्वरयोर्भाषादिकृतवैषम्यादपि विनयप्रेमादेरनुवर्त्तनस्योभयोरानुभविकत्वादितरेतरगौरवापादकधीप्रत्ययस्य वाऽनवरतमभिलष्यमाणस्य सर्वशः कृतकृत्यत्वाच्च । उत्तमाधिकारांस्तूत्तुङ्गश्रेणिभ्य एव नियच्छेयुर्मध्यमांस्तु मध्यमाभ्योऽधमानधमाभ्य इतीयमप्यधिकारवितरणव्यवस्थाव्यक्तिः श्रेयस्करी यत एतदादिसदर्थव्यवस्थानदशामेवाङ्गलपूर्वजप्रवीरा भारतवर्षं वरयामासू रोचयामासुश्चात्रत्या अप्युत्तमश्रेणयो यथावदेव तान्धीरोत्तंसान् । अनार्या अपि भारतवसतयो यवना अस्त्रीपारसी--उरदू--नाम्नीरेव भाषाः स्वीया अधिगच्छेयुः । ताभि-

रेव ते यथोदितगत्या कृत्येष्वात्मीयेषु च व्यावहारिकेषु सर्वतः समुद्युक्ता भवेयुर्येन ह्यतिक्रान्तात्ममर्यादाः पुनः प्रमादभूमयो न स्युः । किंस्तवर्त्माभिनिवेशिनः खल्वमी उपदेष्टृमहोदया निर्वर्णितपद्धत्या स्वीयास्वेव भाषास्वाङ्गलाद्यास्वभिरता असङ्कलितेतरमर्यादा वा सामाजिकसमाधाननिर्णेजका नोपतिष्ठेरन् । न चैकात्म्यं मतानां साङ्कर्य्यं वा शक्यते विधातुं विचारवद्भिर्विहतं वा तदवस्थं सम्पद्येत यतो भेदप्रपञ्चे मतभेदस्यैव व्यतिभिद्यमानसंस्कारधारासमुपजीव्यस्यात्यासन्नता । बलादिह साङ्कर्य्यं विदधाना वा बलिनम्मन्यास्तद्रूपविपर्य्यये विहताशया एवोपजायेरन्समयान्तर इतीयं परिणामदशा सुसूक्ष्मदृग्भिः समालोचनीया निजावेशं वा परितः प्रयोजयद्भिः । न हि कस्य चिद्दुरावेशसाधितं वस्तु कार्याय कस्मै चित् । प्रभवेत्सुप्रीतपरिणामविग्रहाय जातु चिदिति स्थिते नेतरेतरमतगोचरे बताऽसूयावैमनस्ये युक्तियुक्ते स्थेमानञ्च नगतो निर्मार्जयत इति तदर्थे यतमानैर्वा यतमानम्मन्यैर्विरम्यतामुदीरिताम्यो विकृततरदुर्वासनाभ्य इति कृतं तावदेतावता ।

५३ उदितार्थोपसंहारः ।

ननु कोन्वत्र भवाननुशासनविन्यासोपदर्शको निर्मुक्ताशेषव्यवहारवर्त्मापि सन्नसम्बद्धः पुनराङ्गलमहीपालशार्दूलैर्वा समं नितराम् । उच्यते । अहमस्म्येषां श्रेयोभिवाञ्छी च तत्फलैकदेशशान्तिप्रकरसमीहितात्मा शश्वत्पारमार्थिकव्यवहारविहङ्गमारूढो निजमूर्तिविभेद इति । ननु जात्वन्यादृशकल्पनापदं भवानि स्वतो वा परतो निर्विकल्पकप्रकाराकारो बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति तत्त्वम् ।

५४ यथोक्तसमालोचनायामाक्षेपे तत्प्रतिक्षेपः ।

अथैके विजातीयधीमान्द्यबाहुल्यादतीतानागतव्यापारप्रक्रिया-

मपरामृशन्तः सद्यः समनुभूयमानयैव कार्यसन्तत्या कृतकृत्यता-
मात्मनो विजानन्तश्च जन्मान्तरमनुभूतिबाह्य-
तयाऽपबाधयन्तोऽपि वृत्तीर्नानाविधा वासनापर-
पर्यायवतीरनुभवन्तश्च प्रत्यवतिष्ठन्ते। तदपरे न
क्षमन्ते।तथाहि-अत्रैवं परिपृच्छ्यते किमेते ज-
न्मान्तरं न्यक्कुर्वाणा न्यक्कारहेतुभूतसामग्रीं हन्त सतीमेवावेदयितुं
प्रभवेयुराहोस्वित्तदाभासात्मिकामथवा भागत उभयात्मिकामिति।
नाद्यः । जन्मान्तरास्तित्वप्रतिपादकसामग्रीं खलु सतीं सत्तरां
पुनः सत्तमामुपस्थापयतामुपपत्तिशतानां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण-
वचनानां शिष्टाचरणप्रतीतिप्राग्भारसमभिधायिनां बाधकसामग्री-
सामान्यसङ्गृहीतानाञ्च जागरूकत्वात् । नान्त्यः । सत्तदाभा-
सयोर्व्यक्तावेकस्यां परस्परपराहतत्वात् । सत्त्वं चात्र सामग्र्यां
क्वचिदप्यविहन्यमानविन्यासविशेषसम्भरणशालित्वम् । असत्त्वन्तु
तस्यां व्यभिचरद्विन्यासोपस्कृतप्रतीतियोग्यत्वम् । नैतयोरेकाभावे-
ऽपरव्यवस्थानस्य नियतत्वादुभयात्मकता संसिद्ध्येत्स्वरूपसती
कुत्रचित् । न चैवं तर्हि सत्त्वमेव निरुक्तं तस्यां विनिगमनावि-
रहेणाऽभ्युपेयताम् । नतु जात्वसत्त्वं तदेतदित्यैकान्तिकम्।सत्त्व-
मेव तस्यां गतं प्रोद्बोधयन्त्या नानाविधमानावल्ल्या जागरूकताया:
सांसिद्धिकत्वेनानैकान्तिकतैव तन्निष्ठाऽस्ति निष्परिहरा यतः ।
न वा मध्यमः । आभासीभूतायाः साधनसामग्र्यास्तादृग्रूपामेव
साध्याकृतिं प्रति प्रयोजकभावस्यानुभविकत्वात् । नो खलु निरा-
भासं वस्तु प्रतिपिपित्सता साभासा सामग्री क्वचिदिष्यते लोके
साध्यलाभाय । न च केचित्तामेव निराभासां मन्यन्त इति मन्त-
व्यम् । अभिमतेर्वा केषाञ्चिद्वाच्यत्वाभासरूपाया निग्रहस्थाना-

५५ जन्मान्तर-मनभ्युपगच्छतां वादिनामाशङ्का विकल्प्योपपत्तिबलाद्व्युदस्यते।

नतिशायिता यतः । उपपत्तयश्चात्र पूर्वेद्यु सामिकृतं सामिभुक्तं च वस्त्वपरेद्युः साकल्येन चिकीर्षन्ते च बुभुत्सन्ते वासनावन्तः । अद्य चारब्धं श्वो वा वासरान्तरे फलाय परिणमयितुं चेष्टते प्रेक्षाकारी ननु सर्व एव । प्रतिहतारम्भभेदा ह्येते खिन्दन्मनसः समयान्तरपर्यन्तं तत्सिद्धय उपर्युपरि यतमानतराः संदृश्यन्ते रागिणो वा विद्वेषिणः । निदानं ननु रागद्वेषयोः प्राग्भवीया वास्तव्येवानृत्यन्तर्मनसि वासनासन्ततिरासमन्तात् । तामेवाधिकृत्य नामं नामं विदधात्येव भावं भावं प्राणभृत् । जरन्तश्च म्रियन्तो जनाः साहङ्कारा बिभ्रति तावद्धारणां देहान्तरसन्धारणलक्षणामिष्टान्यधिकतराण्यधिगन्तुमनिष्टान्यशेषाण्येव समूलमुन्मूलयितुं मित्राणि पुनरमित्राः । कारङ्कारमेवंवैवमापदि परं हारंहारमुल्लसन्ति तेजस्विनस्त्रिलोक्याम् । अचिन्त्यरचनागोचरचराचरोच्चावचसमचाराकारविकारप्रकारपरिचिन्तया भवबाहुल्यं बह्वालम्बनमुन्मीलत्यग्रे नः समस्तानाम् । सकलमेव वर्तमानकालीनं वर्तनमात्मनिदानभूतभूतकालीनसङ्क्लृप्तसामग्रीसामान्यपराधीनम् । तस्यैव प्रत्यर्थमनुसन्धानक्रियाविशेषविषयत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा प्रासादादि । सर्वमानुकूला समस्तैव साधनसम्पत्तिस्तक्षादेः पूर्वभाविनी । न हीह पूर्वभावित्वेन भास्वरत्सम्भारग्रामस्वव्यपाश्रयीभूतदेहविभेदादृते निष्पादनासमास्पदतामापद्यते । न्यायो ह्ययमेवान्तःकरणकुहरादुच्चरद्भावविभेदद्वारा भविष्यन्तमेव देहमनुमापयत्यमोघम् । न हि भावा देहाद्युपाधिसमारोहिणो भविष्यद्देहोपादानलक्षणस्वरूपयोग्यताविपर्यर्यं प्रतिपद्येरन् । प्रतिपद्यमानास्तु देहमेवामागतकालीनं ज्ञापयन्ति चातितराम् । बिभ्राणा नानाशरीरकार्य्याणि फलायैवोत्तरकालभाविने वाङ्मनःकायैः प्रे-

र्यमाणा देहग्रहणायैवाद्यन्तयोरवकल्पन्त इति मन्तव्यम्। वासनाव्यूहस्य हि प्राणभृतां भूरीभवत्स्वक्रियाविभेदैरर्थतत्त्वं प्रति देहादिलक्षणमपरिहार्यहेतुभावभावित्वात् । न चानुभविकं तिरस्कृत्याननुभविकं वस्तु कल्पविकल्पकलामयं परिणामस्थैर्याय प्रयासं भवेत्कथञ्चित् । वृत्तेर्वृत्तिमतामविचारितरूपाया अग्राह्यत्वेऽप्यपूर्वस्य तु तस्यास्तदवस्थावत्त्वात् । यदि करणत्रयक्रियासामान्यौदासीन्यलक्षणविलक्षणस्थितिमच्चेन्मनो निश्चीयेत निश्चितिरपि सा बाधकसामग्र्या वाऽन्यथाभावं न प्रतिपद्येत भर्जितबीजस्थानीयं तद्देहाद्यङ्कुरकार्य्योदयाय न प्रभवेदित्युचितैव कल्पना कदाचित्त्वरावताम् । करणञ्चैतत्प्रत्येकमात्मार्थाय व्याप्रियमाणं यावदेव न प्रशाम्यत्यपित्वशान्तिसम्प्रयुक्तविविधाविक्रियाशालैव चकास्ति मूर्त्तिमती तावत्तेषां निदानभूतदेहापत्तिस्ततोऽप्यासन्नतरा नृत्यत्येव प्रतिप्रत्ययम् । आस्तिका आस्तिकतरा नास्तिका वा नास्तिकतरा यादृच्छिकाः पुनर्मानवाः स्वस्वहृदयानुगुण्येन भावनासामान्यविशेषयोर्दशामितरेतरविरूपप्रत्ययाऽत्रभासिनीमध्यासीनास्तदनुरूपां नूनं देहव्यक्तिमुपाद वामोवमिति स्थिते " जन्मान्तरशताभ्यस्ता मिथ्यासंसारवासना । सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित्॥१॥वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा । मलिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी॥२॥ अज्ञानसुघनाकारा घनाहङ्कारशालिनी । पुनर्जन्मकरी प्रोक्ता मलिना वासना बुधैः ॥ ३ ॥ पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वा स्थितिः सम्भ्रष्टबीजवत् । शुद्धा सा वासना ज्ञेया जन्मबन्धविनाशिनी ॥ ४ ॥ भरतस्य त्रीणि जन्मानि " इत्याद्याः

५६ वासनावन्तो जन्मान्तरमाप्नुवन्तीति तर्कमहिम्ना स्थितेऽर्थे श्रुतिस्मृतीः प्रमाणयति ।

Scanned with CamScanner

श्रुतयोऽत्रोदाहार्य्या नानाविधाः ॥ स्मृतयश्च " बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥ १ ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । अनेकजन्मसंसिद्धिस्ततो याति परां गतिम्॥२॥बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते" इत्याद्या अनुसन्धातव्याः । ऋजुरासामप्यक्षरार्थः । गिर एता अपुरुषतन्त्राः पुरुषतन्त्रा वा त्रिकालविद्वदनाम्बुजातनिर्याता वस्तुयाथात्म्यमकरन्दमाधुरीवितरणमुखेन विचारकचञ्चरीकसत्तमान्मदयन्ति हि प्रतिवचनाभिधेयस्वादुवादम् । यदि जन्मान्तरं जन्तूनां नाभविष्यत्तर्हि वर्त्तमानमपि जन्मानुभूयमानं नस्तत्सामान्यादन्तर्धिमेवागमिष्यत् । अनुभवगोचरमेवैतदतीतमनागतञ्च गमयत्यादरभरात् । ननु कारागारवसतिर्नः साम्प्रतिकी भूतामपि तां भव्यां चावधारयत्येवेति कश्चित्प्रत्येति वा प्रत्यापयत्यार्त्तमानवान् । नैष दोषः । सद्यस्समनुभूयमानबन्धनागारसन्तापहेतुभूतस्य हि मन्तोर्निदानपदाभिधेयवासनायाः खलु प्राचीनायाः स्वापकर्षप्रकर्षप्रयुक्तलघुभावदीर्घीभावभाविताभ्यां नाम व्यवधानाभ्यामनेकजन्मसंयोजनानुकूलगुणवत्तायाः स्वारसिकत्वे प्रत्येतुर्वा प्रत्यापयतुस्तस्याभियुक्ततया मातापितृसहस्रतोऽपि वत्सलतरत्वात् । अत एव पैप्पलादाः " पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्त्तमानं षडाश्रयं षड्गुणयोगयुक्तम् । तत्सप्तधा तु त्रिमलं द्वियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीरमि"त्यादिनोपक्रम्य " ऋतुकाले प्रयोगादेकरात्रोषितं कललं भवती"त्यादिना देहस्थितिं परामृश्य " नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानसम्पूर्णो भवति। पूर्वजातीः स्मरति । शुभाशुभञ्च कर्म विन्दति । आहारा वि-

५७पुनरपि शङ्कापूर्वकं गर्भोपनिषद्वचोभिर्यावदज्ञान जननमरणप्रतिपादनम ।

विधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः । जातश्चाहं मृतश्चैव जन्मजन्म पुनः पुनः ॥ यन्मया परिजनस्यार्थे कृतं कर्म शुभाशुभम् । एकाकी तेन दह्येऽहं गतास्ते फलभोगिनः । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरमि''त्यादिना घोराकारगर्भवासलक्षणानेकजन्मसमायोगं तेषु दोषदर्शनं ततो निष्कामकर्माचरणपरायत्तसत्वशुद्धिस्ततो वैराग्येण महेश्वरशरणीकरणमित्येवमादीन्विषयविशेषान्समामनन्ति गर्भोपनिषदि । न चोत्तरकालजन्मनोऽतीतस्मरणविषयमनाश्वासार्हमापद्यते जन्मानागतन्त्वर्कफलपरिपाकवीक्षणमिवोपनमते द्रागित्येव यत्नं विनेति युक्तम् । अनुभूतस्याप्यतीतजन्मनो विस्मरणकारणानां तावद् व्यवधायकभावानामपूर्वभूतदेशकालदेहेन्द्रियादीनामावरकत्वेऽनागतस्वरूपानुसन्धानाभावसाक्षाद्धेतुभूतवर्त्तमानदेहेन्द्रियोपाधिपरिच्छिन्नधीमान्यस्य सद्यः समनुभूयमानवस्तुसामान्यानुसन्धानस्याप्यपवारकस्य पुनस्तयोरनाश्वासे हेतुभावस्य सद्भावात् । न हि जन्मनो भविष्यतः सम्प्रति सामग्र्यां सत्यामर्कफलपरिणामसम्भावनं युक्तियुक्तम् । सति बीजे सकलेतरसहकारिकारणवत्यङ्कुरोदयस्याप्रत्यूहात् । भरतेन हि महाराजेन वैराग्यबोधोपरतिसम्पत्संपन्नेनापि जन्मत्रयमनुभूतं व्यासवचाँस्यवगमयन्त्याञ्जस्येन । भगवाँस्त्वात्मनश्चार्जुनस्य जन्मबहुत्वमाचख्यौ प्रश्नपुरस्सरम् । वासनाऽवसानशालिनो हि जन्मनो ज्ञानमाहात्म्यातिशयस्फूर्त्यात्मनो व्यतीतानेकजन्मकदम्बावाप्तिपूर्विकैवावगतिरभ्यनुज्ञायते । वासनावतां पुनः प्रेत्यभावमुपेतवतामस्तिता हि जन्मनो ध्रुवमावेदिता भवति । तथा च मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणशिष्टव्यवहरणोपपत्तिभ्यो जन्मान्तराभ्युपगमो निरवद्यो निराबाधश्च । एवञ्चानपन्हवार्हमपि

जन्मान्तरमपन्होतुकामाः कृत्रिमबुद्धयो निसर्गतो धर्माधर्मयोः पुण्यापुण्ययोः स्वर्गापवर्गयोरश्रद्दधाना दयाऽऽर्जवशौचाचाराद्य-लौकिकगुणालीं विलक्षणसूक्ष्मेक्षिकया व्यग्रीकुर्वाणाः प्रमादाल-स्यादीन्दोषविशेषानर्थादेवोत्तेजयन्तोऽप्यभ्युक्तपद्धत्या जन्मान्त-रास्तित्वं प्रतिपद्यमाना जनाः सदर्थसङ्गृहीतमानससरणयो नि-र्वर्णिताशेषदूषणपटलात्परिमुच्येरन्यथार्थयेयुश्च पदवीं प्रमाणाना-मनुभूतिभुवम् । एतावता निरूपणेन जन्मान्तरमनभ्युपगच्छन्त-स्समस्ता एव सदसद्वादिनो निरस्ता वेदितव्याः ।

५८ जन्मान्तरमपन्हुवानानां मुहम्मदादीनां वचोभिरपि कुरानवचनानुग्राहकैर्वा वासनावतां जन्मान्तरसंसिद्धिः ।

ये च महम्मदमतानुयायिनस्तदेतदनभ्युपयन्तो रूपान्तरेणोपपत्तीर्दर्शयन्तश्च संदृश्यते ते च "अव्वलो माखलकल्लाहो नूरी॥ १॥कुन्तो नबीयन् व आदमो बैनल् मा एवतीन्॥ २॥लौलाक लमाखलत्तुल् अफलाक ॥आयत्॥ इत्येवंरूपैः "कुरान्" वचनविभेदैर्ग्राहयितव्या एवास्तित्वं जन्मान्तरस्य । मत्तो-नान्यो भविता देशिक इत्याचक्षाणस्सृष्टेरादावात्मनोऽस्तित्वं प्रब्रूते । यदा हि नाजनिष्टा "दमा" ऽह्यस्तदानीमप्यहमासं नाम देशिक-भावेनेति च । वचने नन्वेते स्वात्मनो जन्मान्तरानुभूतिप्रतीति-जनने स्वोपदेश्यजनसमूहसंस्कारतारतम्यप्रत्यनुसन्धानेन तानपि मनुजाञ्जन्मान्तराद् व्यावर्त्तयितुं कथङ्कारं स्वयमी । कथं पुनश्च-राचरादिभेदभिन्नवैचित्र्यं पुनर्जीवाधारं नानाकारं प्रतिषेधेद्भवन्नेव दूरदर्शी । नो खलु प्रेत्यभावसमनन्तरमात्मन्यायप्राक्कालञ्चैकत्र सङ्घीभूय वर्त्तमानानान्तावज्जीवानां देहं विनाऽवस्थानमुपपद्यते । न हि "पुनर्जीवप्राणधारण" इति स्मरणा "ज्जीवति प्राणान्धारयती,, ति निर्वचनाच्च देहान्तराधारहीनाः प्राणाः क्वचिद्गच्छेयुर्वा तिष्ठेयुः ।

Scanned with CamScanner

वर्त्तमानव्यवहाराश्रयः खलु देहोऽयमंशुभिः पार्थिवैरैकात्म्यमापन्नो नातः परं व्यवहारास्पदतां भजत इत्यावयोरविवादः । विवादाध्यासितन्तु देहान्तरमेवेति तत्किलान्तिमदिनसम्पत्स्यमानसदसद्व्यवहारसमीक्षानिर्वर्तनाधीनसदसत्फलानुभवयोग्यव्यवस्थाविशेषान्यथाऽनुपपत्त्याऽभ्युपेतव्यमेव देहान्तरमकामैरपि वा तैरेतैः । अन्यथा वाचस्ताः "मालिके यौमिद्दीन्" इत्येवंरूपा निर्विचाराः प्रसज्येरन् । न चात्र शरीरान्तरमनन्तराकृत्य रूपान्तरेणैव केनचित्कल्पनाशरीरेण न्यायव्यवस्था सा सम्पत्स्यत एवेति साम्प्रतम् । भूरिसम्भारकल्पनामपेक्ष्य तद्रूपनिरूपिकान्नाम गुरुभूतां लघुभूतेन क्लृप्तसामग्रीमात्रसम्पाद्येन देहान्तरेणैव तद्व्यवस्थायाः साकल्येनोपपत्तौ न स्याद्धानिरीषद्वा वस्तुवृत्ताय सूक्ष्माक्षाणाम् ।

इत्थञ्च वासनासामान्यापहानिपूर्वकमात्मज्ञानसमवाप्तिरेव " स जन्ममरणेभ्यो विमुक्तो भवति । गर्भवासात्पूतो भवति । न स पुनरावर्त्तते न स पुनरावर्त्तत" इति पैप्पलादानामाम्नानमनुग्राहयन्ती जन्ममरणादिप्रवाहविपदं वियोजयत्यप्रत्यूहम् । नास्या ज्ञानावाप्तेः परतरोऽस्त्यभ्युपाय एको वा यद्बलात्ततो विमुक्तिमापद्येरन्नधिकारिसत्तमाः । न ह्यनासादितसिद्धोपाया मनोरथैरनवरतमुपनायमानैर्वा केवलैरुपेयमसाधारणं परिचेष्टुं जगत्यां क्षमन्ते । नापि रिक्ताकूताः सार्द्रभावमधिजग्मुर्वाधिगच्छेयुः। क्लृप्तस्यैव प्रयोज्यप्रयोजकभावसम्बन्धबन्धनस्योच्छेदापत्तेः । तथा चास्त्येव वासनावतां जन्मान्तरमिति सिद्धम् ।

५९ वासनाविलये जननादिविलयस्तदस्तित्वे जननाद्यस्तित्वमिति सिद्धान्तितोऽर्थः ।

नन्वेवमात्मनो जन्मान्तरस्य प्रसाधने को लाभोऽनङ्गी-

कारे वा तस्य का हानिः । अलाभ एव लाभो विचारणीय-
वस्तुविप्लवशरीरी हानिस्त्वागामीतिकर्त्तव्यता-
समुपायानास्पदीभूतवर्त्तमानकालीनविशिष्टार-
म्भप्रयोगपराङ्मुखता हन्त प्रमादालस्यादिस-
म्भारसम्भृतात्मा सर्वश आपद्यते तथाहि ।

६० जन्मान्तरा ङ्गीकारानङ्गी काराभ्यां लाभहान्योः प्रदर्शनपुरःसरं प्रकृतार्थोपसंहारः ।

जन्मान्तरमश्रद्दधाना बत मानवाः करुणां भूतेषु प्रायेण न प्रयोजयेयुः पाप्मभ्यो न बिबिभीयुः सुकृतक्रिया नाचरेयुरदृष्टं तज्जन्यं न सम्पादयेयुर्व्यवहारसर्वस्वसन्मार्गसेतुं प्रविभिद्युर्वारं-वारम् । मृषाव्यवहारा विकसेयुर्यथास्वं निर्भीकाः । सामाजिकसमाधानसम्पत्तिरकृतात्मा यायाल्लयं यथायोगम् । तारतम्यानुवर्त्तनं पुनर्व्यवहारकालीनं नापद्येत प्रवृत्तिं तां वैनेयीम् । अभ्यासा वा कुण्ठितप्रायाः फलार्थिनामपि पर्य्यवस्येयुः । वृत्तेस्तामस्यः सहसैव प्रादुर्भवेयुः । राजस्यस्ता अनीदृग्रूपा भवेयुस्तरुणायिताः । सात्विकी सा वैराग्यमेव सततं समाश्रयेत् । वासना च वैषयिकी क्वचिदपि नोपरमेत् । स्वर्गापवर्गौ न प्रसिद्ध्येयातामितीयं दशा प्रमादादिप्रभवा विशेषतो जागर्त्येव । न चेयमपार्थपरम्परा नोन्मीलति किं नु जन्मान्तरास्तित्ववादिष्विति वाच्यम् । स्वाभाविकदोषोपहतानामेतेष्वेतदुन्मीलनाकारसम्भवेऽपि जन्मान्तरकृतानुसन्धानसम्पत्समृद्धमतिमाहात्म्यानां परम्परायास्तस्याः प्रायेण वैदेशिकत्वात्पुरुषधौरेयाणाम् । ये यद्दोषस्वरूपानुसन्धायिनस्ते युगपदयुगपद्वा तद्दोषेभ्यो मुक्तिमृच्छेयुरिति न्यायोऽयं न विहन्यते । एवञ्च स्वार्थेभ्यस्सर्वमानुषाभ्यर्हितेभ्यो न प्रमाद्येयुः प्रेक्षावन्तो न वा तदपूर्वात्प्रच्युतिमाभजेयुरिति सुविहितमेवेह जन्मान्तरं प्रतिपत्तव्यमिति सुमतयो विभावयन्तु तराम् ॥

Scanned with CamScanner

समस्तसौभाग्यसमर्थनोद्यता

मतिप्रकर्षादिममादराद्भृशम्'॥

विमर्शमुद्ग्राहितसाध्यशालिनम्

विभावयन्त्वात्महिताय शीलिनः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणत्वाद्यनेकपदाङ्कितजगद्गुरु श्रीमच्छङ्कराचार्य श्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधीश्वर श्रीमत्केशवाश्रमस्वामिदेशिकवरकरकमलसञ्जातजगद्गुरु श्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीशारदापीठद्वारकासंस्थानाधीश्वर श्रीमद्राजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामिविरचितोऽयं विमर्शः समाप्तः ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादाचार्याणामवतारशकाब्दाः २३६७

विक्रमशकाब्दाः १९५३ पौषशुक्लपौर्णिमायां सोमे शिष्यसञ्चारशालिनि राजते वसतिर्मुरादाबादनगरे ॥

Scanned with CamScanner